

Uppdrag att sprida Våga se - slutredovisning

Förord

Länsstyrelsen Östergötlands regeringsuppdrag att sprida information om arbetet mot könsstympling av flickor och kvinnor ser vi från ledningens håll som en oerhört viktig uppgift.

Könsstympling av flickor och kvinnor är en förfärlig sedvänja som måste bekämpas världen över likväl som i Sverige. Könsstympling leder i många fall till ett livslångt psykiskt och fysiskt lidande för de utsatta.

Könsstympling är ett område man måste diskutera, om vi inte gör det så lämnar vi de utsatta åt sitt öde. Vi måste bryr oss.

Genom detta uppdrag att sprida *Våga se, en vägledning för stöd, vård och skydd för flickor och kvinnor som är eller riskerar att bli könsstympade* ökar kunskapen om arbetet mot könsstympling och kunskap bidrar till engagemang, som i sin tur måste leda till handling.

Ett enträget arbete är den enda lösningen för att okunskap ska gå över till insikt och åtgärder. Det är viktigt att samhället nu bryter tystnaden och tydligt signalerar till att de utsatta att vi bryr oss!

Elisabet Nilsson
Landshövding
Länsstyrelsen Östergötland

Juno Blom
Utvecklingsledare
Länsstyrelsen Östergötland

Innehållsförteckning

FÖRORD	1
INNEHÅLLSFÖRTECKNING	3
SAMMANFATTNING	5
Den osynliga frågan.....	5
Stöd för utveckling och implementering	6
Länsstyrelsens förslag på fortsatt arbete mot könsstämpning av flickor och kvinnor.....	6
KAPITEL 1 INLEDNING	8
Uppdragets syfte och målgrupper	8
Syftet	8
Målgrupper	8
Rapportens disposition	8
Begreppet könsstämpning av flickor och kvinnor.....	9
Länsstyrelsen Östergötlands övriga regeringsuppdrag på området.....	9
Styrning och ledning av arbetet	10
Hedersrelaterat våld och förtryck.....	11
Att se kopplingen mellan könsstämpning av flickor och kvinnor och hedersrelaterat våld och förtryck.....	12
Omfattning av hedersrelaterat våld och förtryck	12
KAPITEL 2 BAKGRUND	14
Regeringens satsningar gällande hedersrelaterat våld och förtryck	14
Regeringens tidigare satsningar på arbetet mot könsstämpning.....	14
Nya uppdrag till Länsstyrelsen Östergötland och Socialstyrelsen 2013	15
Länsstyrelsen Östergötland.....	15
Socialstyrelsen	15
KAPITEL 3 LÄNSSTYRELSEN ÖSTERGÖTLANDS INSATSER FÖR ATT SPRIDA VÄGLEDNINGEN VÅGA SE	17
Utgångspunkten för arbetet 2015.....	17
Utbildningsinsatser	18
Stöd för utveckling och implementering	19
Informationsfilmer	21
Möten med vårdnadshavare och utsatta flickor/kvinnor	21
Vårdnadshavare	22
Barn och unga.....	22
Samrådsmöten med kommuner	24
Den osynliga frågan.....	24
Rutiner.....	25

Nationella stödtelefonen och samtal om könsstämpning.....	25
Behov bland yrkesverksamma	25
Metodstöd och vägledning.....	26
Kunskap och utbildning.....	27
Erfarenheter från Länsstyrelsens utbildningsinsatser	28
KAPITEL 4 AVSLUTANDE REFLEKTIONER OCH FÖRSLAG	30
Reflektioner	30
Material och stöd finns nu för myndigheter och yrkesverksamma	31
Erfarenheter av arbetet hittills.....	32
Länsstyrelsens förslag på fortsatt arbete mot könsstämpning av flickor och kvinnor	32
REFERENSER	34
BILAGOR	35

Sammanfattning

Uppdraget

I arbetet med att sprida vägledningen *Våga se*, en vägledning för stöd och skydd av flickor som är eller riskerar att bli könsstympade, har Länsstyrelsen Östergötland under år 2015 genomfört olika satsningar. Dessa satsningar inkluderar t.ex. cirka 90 utbildningar för olika yrkesverksamma på lokal och regional nivå, tagit fram informationsfilmer, uppdaterat webbplatsen www.hedersfortryck.se med information om könsstympning

Vägledningen *Våga se*

Vägledningen¹ riktar sig till personal inom skola, socialtjänst, polis, hälso- och sjukvård samt till ideella organisationer och syftar till att visa hur yrkesverksamma kan uppmärksamma och hjälpa de flickor och kvinnor som är könsstympade och de som är i riskzonen för att utsättas. Vägledningen syftar även till att ge stöd till att integrera arbetet mot könsstympning i ordinarie verksamhet.

Statistik

När det gäller flickors och kvinnors utsatthet för könsstympning har Socialstyrelsen ”*Flickor och kvinnor i Sverige som kan ha varit utsatta för könsstympning – en uppskattning av antalet*” uppskattat att 38 000 flickor och kvinnor boende i Sverige i dag kan vara könsstympade, varav 7 000 är under 18 år. Denna uppskattning omfattar dock enbart länder där prevalensen är över 50 procent.

Ärenden till den nationella stödtelefonen

Uppgifterna om ärenden till den nationella stödtelefonen², som inrättades inom ramen för uppdraget om att utveckla och driva det Nationella Kompetensteamet, ger inte någon indikation på hur omfattande utsattheten är i Sverige men ger däremot en bild av hur den kan se ut. Sedan den nationella stödtelefonen inrättades i mars 2014 till och med den 31 december 2015 har det kommit samtal om 485 ärenden som sammanlagt berör 698 utsatta personer. Kommuner från alla 21 län finns representerade bland de som hört av sig till stödtelefonen. Samtalen till den nationella stödtelefonen visar på en allvarlig och omfattande utsatthet. Det handlar framför allt om barn och unga, oftast flickor och unga kvinnor, som utsätts för allvarliga brott och kränkningar som till exempel barnäktenskap och tvångsäktenskap, fysiskt våld, sexuella övergrepp, kontroll och begränsningar.

Det har även inkommit ärenden om könsstympning av flickor och kvinnor som har rört:

- 37 flickor och unga kvinnor som behövt vård eller stöd på grund av konsekvenserna av könsstympningen
- 31 flickor där det funnits oro för att könsstympning ska ske
- 7 flickor där det funnits misstankar om att könsstympning skett

Den osynliga frågan

Könsstympning av flickor och kvinnor uppmärksammas sällan i rutiner och handlingsplaner som är utformade för arbetet med barn som på olika sätt far illa eller

¹ Länsstyrelsen Östergötland, Rapport 2015:16

² För yrkesverksamma och ideellt verksamma som behöver råd och vägledning i ärenden som rör hedersrelaterat våld och förtryck.

riskerar att fara illa, t.ex. då barn utsätts för våld av närstående. En förutsättning för att implementera arbetet mot könsstympling i rutiner/handlingsplan är att det finns kunskap om könsstympling och dess konsekvenser och att området är förankrat på ledningsnivå i verksamheten. Genom de uppdrag som regeringen har initierat ser Länsstyrelsen Östergötland dock positiva effekter då det idag finns en stor efterfrågan på utbildning och media har lyft könsstympling och dess konsekvenser i större utsträckning.

Stöd för utveckling och implementering

Länsstyrelsen Östergötlands Nationella Kompetensteam har tagit fram ett dokument³ som ska vara ett stöd för utvecklings- och implementeringsarbetet på lokal nivå, som bl.a. innehåller frågor för att verksamheter ska kunna göra en nulägesanalys och behovsinventering samt för att reflektera över hur man kan gå vidare för att utveckla arbetet. Dokumentet innehåller även en kort faktabild och information om det material som Länsstyrelsen Östergötland tagit fram sedan 2005.

För att arbetet ska kunna utvecklas och implementeras i ordinarie verksamhet krävs det att politiker och chefer förstår och tar det ansvar som åligger dem. I de kommuner där politiker och chefer har engagerat sig mer och tagit detta ansvar har det visat sig vara en viktig faktor för att verksamheterna/kommunen lyckats bättre med sitt arbete.

Länsstyrelsen Östergötlands erfarenheter med att sprida vägledningen *Våga se* tyder på att könsstympling av flickor och kvinnor ofta behandlas som en separat fråga utan att beakta att det kan finnas en koppling till andra former av våld och övergrepp mot barn och unga såsom hedersrelaterat våld och förtryck.

Länsstyrelsens förslag på fortsatt arbete mot könsstympling av flickor och kvinnor

Det är viktigt att dra lärdom av den erfarenhet som finns i Sverige av tidigare satsningar, samt nuvarande satsningar, för att arbetet mot könsstympling av flickor och kvinnor ska bli en självklar del av myndigheters ordinarie verksamhet. Det behövs ännu fortsatta utbildningsinsatser för att öka grundkunskapen om könsstympling, skapa rutiner, implementera arbetssätt samt mer strukturerat arbeta med att synliggöra, förebygga och ge stöd och vård till alla som är könsstymptade.

Länsstyrelsen Östergötland har samverkat med och kommer fortsätta samordna arbetet med länsstyrelserna, för att nå ut till så många kommuner, verksamheter och organisationer som möjligt.

Länsstyrelsen Östergötland har följande förslag till fortsatta satsningar:

- Det krävs fortsatta långsiktiga satsningar i arbete mot könsstympling av flickor och kvinnor. Det krävs både grundläggande kunskap om könsstympling och fördjupade kunskaper för att kunna skapa den särskilda kompetens som krävs i arbetet mot könsstympling av flickor och kvinnor där man också bör utse en ansvarig samordnare.
- Det behövs tydlig och lättillgänglig information om lagsstiftning, könsstympling, barns och ungas rättigheter, föräldrars ansvar m.m. på olika språk som också sprids till olika verksamheter.

³ Se bilaga *Underlag för utveckling och implementering*.

- Förebyggande arbete på olika nivåer riktat till både barn och unga samt föräldrar i syfte att motverka och bryta skadliga sedvänjor och traditioner som könsstämpning.
- Fortsätta arbeta med att stärka barns och ungas rättigheter.
- Tillgodose att alla flickor och kvinnor som lider av konsekvenser av sin könsstämpning ska få rätten till vård.
- Ta fram ytterligare konkret stödmaterial om hur man kan samtala om könsstämpning, hedersrelaterat våld och förtryck, barns och ungas rättigheter m.m. i möten med föräldrar när barn och unga är i behov av stöd, vård och skydd.
- Tillse att könsstämpning ingår i ordinarie arbete, befintliga rutiner och styrdokument där det finns misstanke om barn som far illa eller riskerar att fara illa.
- Skapa en fungerande konkret samverkan inom kommuner och mellan kommuner och olika myndigheter och organisationer.

Kapitel 1 Inledning

I denna rapport redovisas den del av Länsstyrelsen Östergötlands uppdrag att sprida vägledningarna *Våga göra skillnad* och *Våga se* som rör vägledningen *Våga se*. Den del av uppdraget som rör att sprida vägledningen *Våga göra skillnad* redovisas i en separat rapport (2016:05).⁴

I denna inledning beskrivs bl.a. uppdraget, rapportens disposition, Länsstyrelsen Östergötlands övriga uppdrag inom området och kortfattat vad hedersrelaterat våld och förtryck kännetecknas av samt kopplingen mellan könsstymning av flickor och kvinnor och hedersrelaterat våld.

Uppdragets syfte och målgrupper

Syftet

Länsstyrelsen i Östergötland har haft regeringsuppdrag att sprida vägledningen *Våga göra skillnad – om skydd, stöd och rehabilitering av unga som utsatts för hedersrelaterat våld och förtryck, riskerar att bli gifta mot sin vilja eller som har blivit gifta mot sin vilja*. I uppdraget ingår även spridning av vägledningen *Våga se – om stöd, vård och skydd av flickor som är eller riskerar att bli könsstympade*.

Uppdraget ska genomföras med utgångspunkt i att insatserna blir långsiktigt hållbara och implementeras i ordinarie verksamhet. Spridningen av vägledningarna ska riktas till landets kommuner och genomföras i samverkan med länsstyrelserna.

Målgrupper

Den primära målgruppen för Länsstyrelsen Östergötlands arbete är de flickor och kvinnor som är i riskzonen för att utsättas för könsstymning och de som redan blivit utsatta för könsstymning och behöver stöd eller vård på grund av konsekvenserna av det.

Den sekundära målgruppen i arbetet är yrkesverksamma som finns inom verksamheter som möter flickor och kvinnor, eftersom det krävs att de har kunskap för att de ska kunna uppmärksamma de flickor och kvinnor som är i riskzonen och ge hjälp och vård till de som är könsstympade.

Rapportens disposition

Rapporten innehåller fyra kapitel:

I detta *första kapitel* beskrivs bl.a. uppdraget, begreppet könsstymning av flickor och kvinnor, Länsstyrelsen Östergötlands övriga uppdrag inom området samt görs en kort beskrivning om hedersrelaterat våld och förtryck.

I det *andra kapitlet* finns en bakgrund och redovisas bl.a. regeringens tidigare satsningar inom området och Länsstyrelsen Östergötlands tidigare uppdrag gällande könsstymning.

Det *tredje kapitlet* innehåller en beskrivning av vad Länsstyrelsen Östergötland genomfört för insatser i arbetet med spridning av vägledningen.

Fjärde kapitlet innehåller bland annat reflektioner, utvecklingsområden och förslag.

⁴ Slutrapport – Vägledninguppdraget *Våga göra skillnad*.

Begreppet könsstympning av flickor och kvinnor

WHO definierar kvinnlig könsstympning på följande sätt:

Kvinnlig könsstympning omfattar alla kirurgiska ingrepp som rör borttagande delvis eller helt av de externa genitalierna eller annan åverkan på de kvinnliga könsdelarna av kulturella eller andra icke medicinska skäl.⁵

WHO har definierat fyra olika typer av könsstympning⁶:

- Typ I. Borttagande av förhuden runt klitoris och/eller del av eller hela klitoris.
- Typ II. Delvis eller helt borttagande av klitoris samt partiellt eller totalt borttagande av de inre och yttre blygdläpparna.
- Typ III. Delvis eller fullständigt borttagande av yttre genitalia samt tillslutning/försnävning av vaginalöppningen (infibulation), med eller utan borttagande klitoris.
- Typ IV. Oklassificerade stympningar, allt som inte inkluderas i grupp I–III. Alla andra skadliga ingrepp i de kvinnliga könsorganen av icke-medicinska skäl, till exempel prickning, piercing, sticka med vasst föremål och skrapning.

Ungefär 90 procent av alla fall av könsstympning i världen gäller typ I, typ II och typ IV. Omkring 10 procent gäller typ III, som är det mest omfattande ingreppet, även kallat infibulation.

Begreppen *könsstympning av flickor och kvinnor* och *könsstympning* används synonymt i rapporten. Då könsstympningen oftast utförs när flickorna är väldigt unga, till och med i spädbarnsålder,⁷ så anser Länsstyrelsen Östergötland att detta behöver tydliggöras genom att också använda ordet flickor.

Länsstyrelsen Östergötlands övriga regeringsuppdrag på området

Sedan 2005 ansvarar Länsstyrelsen Östergötland för de nationella regeringsuppdragen att förebygga och motverka hedersrelaterat våld och förtryck och dess olika uttrycksformer som t ex barnåktenskap, tvångsäktenskap och könsstympning av flickor och kvinnor (HRV). Länsstyrelsen Östergötland ser dessa regeringsuppdrag i ett helhetsperspektiv. Arbetet med uppdragen har bland annat bidragit till ett utvecklat strategiskt arbete, analys av utvecklingsbehov och en utveckling av samarbetet mellan länsstyrelser, mellan nationella myndigheter samt mellan myndigheter och ideella organisationer.

Länsstyrelsen driver det Nationella Kompetensteam som bidrar till utveckling av det nationella arbetet mot hedersrelaterat våld och förtryck och dess olika uttrycksformer. Kopplat till arbetet finns en nationell stödtelefon dit yrkesverksamma kan vända sig för stöd och rådgivning. Det Nationella Kompetensteamet träffas kontinuerligt och analyserar de svårigheter som existerar inom området och som inkommit via den nationella stödtelefonen samt diskuterar hur dessa erfarenheter kan föras vidare till relevanta aktörer och forum. Det Nationella Kompetensteamet arbetar även med hur utbildning för olika verksamheter och yrkesgrupper kan utformas och hur arbetet kring

⁵ Pharos report. The Netherlands World Health Organization. 2008. A joint WHO/UNICEF/UNFPA Statement. Geneva.

⁶ WHO (2008)

⁷ UNICEF (2014) *Kvinnlig könsstympning*. Tillgänglig på: <https://unicef.se/fakta/kvinnlig-konsstympning>. Senast uppdaterad juli 2014.

hedersrelaterat våld och dess olika uttrycksformer kan implementeras för att bidra till en långsiktighet i arbetet och insatserna men främst för att det vidare skall integreras i ordinarie verksamhet.

Länsstyrelsen genomför utbildningsinsatser i egen regi men även i samverkan med andra verksamheter och myndigheter, utvecklar informationsmaterial, tar fram vägledningar, metodstöd, underlag till stöd för utveckling och implementering på lokal nivå för att stötta verksamheter i utvecklingen av arbetet mot hedersrelaterat våld och förtryck.

Länsstyrelsen Östergötland samordnar även länsstyrelsernas nationella nätverk kring hedersrelaterat våld och förtryck och myndighetsnätverket *Gift mot sin vilja* samt det nätverk av kommuner som finns för skyddade boenden, Kompotten. Denna struktur med återkommande träffar har varit ett viktigt forum för det Nationella Kompetensteamet att få kunskap om aktuella behov och erfarenheter på nationell, regional och lokal nivå. Det har också möjliggjort att erfarenheter från det Nationella Kompetensteamets arbete förmedlats och att projekt, utbildningar och implementering initieras genom samverkan med de enskilda länsstyrelserna.

Inom ramen för de olika uppdragen arbetar Länsstyrelsen Östergötland bland annat med att:

- Utveckla och sprida information till barn och unga om relevant lagstiftning.
- Utveckla och sprida information till yrkesverksamma och vårdnadshavare.
- Driva ett nationellt kompetensteam.
- Råda och vägleda myndigheter och verksamheter genom en upprättad stödtelefon.
- Vara sammankallande för ett nationellt myndighetsnätverk.
- Vara sammankallande för ett länsstyrelsenätverk.
- I samverkan med myndigheter bidra med kompetensstöd och metodutveckling.
- Anordna utbildningsinsatser till myndigheter och kommuner.
- Sprida och utveckla vägledningen *Våga göra skillnad* som tagits fram av Länsstyrelsen Östergötland och testats i sex pilotkommuner i landet.
- Utveckla samverkansmetoden *Det handlar om kärlek/Kärleken är fri (2014-2017)* i samarbete med Rädda Barnen och ge stöd till insatser som förhindrar att unga blir gifta mot sin vilja.
- Utveckla och sprida vägledningen *Våga se* om att förebygga och förhindra att flickor och kvinnor blir könstympade, samt vilket stöd berörda aktörer ger till de flickor och kvinnor som redan har utsatts för könstympning.
- Fördela nationella projektmedel till myndigheter, kommuner och frivilligorganisationer till förebyggande insatser.
- Utveckla metodstöd och publikationer – allt från rapporter till skrifter för att öka kunskap och medvetande hos både utsatta, allmänhet och myndigheter.
- Kartlägga föräldrastöd och ge förslag på arbetet framåt.
- Sprida information via Länsstyrelsens webbplats www.hedersfortryck.se.

Styrning och ledning av arbetet

Uppdraget och arbetet med att utveckla och sprida vägledningen *Våga göra skillnad*⁸ ligger till grund för uppdragen att utveckla, driva och ansvara för det Nationella Kompetensteamet.⁹

⁸ U2011/4322/JÄM.

Arbetet med Länsstyrelsen Östergötlands uppdrag som rör hedersrelaterat våld och förtryck bedrivs på Enheten för social hållbarhet. För arbetet med *Våga göra skillnad* bildades dock en särskild styrgrupp med landshövdingen i Östergötland som ordförande. I styrgruppen har det funnits representanter för Polismyndigheten (dåvarande Rikspolisstyrelsen), Socialstyrelsen och Norrköpings kommun. Styrgruppens uppgift har varit att leda och planera arbetet på en övergripande nivå.

Styrgruppen har ombildats till en samverkansgrupp och har fortsatt sitt arbete med uppdraget att utveckla, driva och ansvara för ett Nationellt Kompetensteam. I dagsläget medverkar landshövdingen, länsrådet, enhetschef, utvecklingsledare och deltagare i det Nationella Kompetensteamet samt representanter för Polismyndigheten och Socialstyrelsen. Samverkansgruppens uppgift är densamma som den tidigare styrgruppens och en utgångspunkt i arbetet är att ha ett helhetsperspektiv som omfattar samtliga uppdrag inom området.

Hedersrelaterat våld och förtryck

Av regeringens handlingsplan framgår att hedersrelaterat våld och förtryck, liksom mäns våld mot kvinnor generellt, har sin grund i kön, makt, sexualitet och kulturella föreställningar om dessa. Detta bekräftas av de rapporter som FN:s speciella rapportör om våld mot kvinnor har skrivit.¹⁰ Synen på kvinnors och mäns sexualitet är central för att förstå våldets struktur och mekanismer både rörande mäns våld mot kvinnor generellt och hedersrelaterat våld och förtryck. När det gäller hedersrelaterat våld och förtryck är kontrollen av flickors och kvinnors sexualitet central och starkt knuten till kollektivet. I hederstänkandet står föreställningar om oskuld och kyskhets i fokus och familjens rykte och anseende ses som avhängigt flickors och kvinnors faktiska eller påstådda beteende. Detta förhållande kan vara mer eller mindre uttalat och kontrollen kan sträcka sig från vardagliga former av begränsningar i flickors och kvinnors liv som berör exempelvis klädval, socialt umgänge och rörelsefrihet till livsval som utbildning, jobb och giftermål och skilsmässa. I sin mest extrema form resulterar hederstänkandet i hot om våld och våld, inklusive ytterst dödligt våld.

Det hedersrelaterade våldets kollektiva karaktär innebär att det kan finnas flera förövare av båda könen. Det kan också innebära att våldet sanktioneras av familjen och den närmaste omgivningen, och även av andra kvinnor och män. Detta gör att det i vissa fall är påkallat med särskilda insatser för att motverka hedersrelaterat våld och förtryck och för att ge de utsatta det skydd och stöd och den hjälp de har behov av. Specifik kunskap om hedersrelaterat våld och förtryck och särskilda rutiner är nödvändigt för myndigheters, verksamheters och organisationers arbete.

Hederstänkandet kan ta sig olika uttryck beroende på kulturella föreställningar och religion men är inte kopplat till någon specifik kultur eller religion. Hederstänkande kan även förekomma i icke-religiösa sammanhang.

Tvångsäktenskap och könsstympning är specifika företeelser, som har sin grund i bl.a. föreställningen om att mäns och familjers heder, är avhängigt kvinnors och flickors sexuella beteende och oskuld. Offren kan vara flickor, pojkar, kvinnor och män. Hedersrelaterat våld och förtryck kan drabba homo- och bisexuella av båda könen samt transpersoner särskilt hårt.

⁹ U2013/5290/JÄM; 2014/2666/UC; S2015/07973/RS.

¹⁰ Se bl.a. Cultural practices in the families that are violent towards women [E/CN.4/2002/83] och Intersections between culture and violence against women [A/HRC/4/34]).

Att se kopplingen mellan könsstympling av flickor och kvinnor och hedersrelaterat våld och förtryck

Regeringen uttrycker att det finns en koppling mellan könsstympling av flickor och kvinnor och hedersrelaterat våld och förtryck: ”*Tvångsäktenskap och könsstympling är specifika företeelser som har sin grund i bl.a. föreställningen om att mäns och familjers heder är avhängiga kvinnors och flickors sexuella beteende*”.¹¹

Länsstyrelsen Östergötland anser att yrkesverksamma behöver se och förstå denna kontext för att på ett adekvat sätt kunna förebygga könsstympling av flickor och kvinnor och för att ge hjälp, stöd eller skydd åt de som är i riskzonen för att bli könsstympade eller de som redan är könsstympade. Enligt Länsstyrelsen Östergötlands erfarenhet av flera års arbete mot hedersrelaterat våld och förtryck är det viktigt att uppmärksamma att flera av dessa flickor och kvinnor lever i ett sammanhang där de sällan får göra sina egna val när det gäller till exempel utbildning, partner och arbete.

Det är därför viktigt att inte se könsstymplingen som en isolerad händelse i flickans eller kvinnans liv. Det krävs att man ser de bakomliggande orsakerna som ligger till grund för varför flickor och kvinnor blir könsstympade. Av den anledningen är det viktigt att ta ställning till om det finns skäl att ställa frågor och utreda annan eventuell utsatthet när myndigheter möter en flicka som är utsatt för könsstympling, likväl som det kan finnas skäl att ställa frågor om könsstympling när myndigheter möter en flicka som uttrycker att hon är utsatt för andra övergrepp som har en koppling till hedersrelaterat våld och förtryck.

Omfattning av hedersrelaterat våld och förtryck

Det finns ingen nationell statistik över omfattningen av hedersrelaterat våld och förtryck, det har dock gjorts ett antal kartläggningar som rör detta område, varav ett par nämns här. Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (MUCF) gjorde 2015 en kartläggning av ungas sexuella och reproduktiva rättigheter¹² där det ingår en enkät med bland annat frågor om respondenterna upplever att de får vara ihop med respektive gifta sig med vem de vill.¹³ Resultaten visar att nio procent upplever att de inte får/att det finns begränsningar när det gäller att vara ihop med den de vill och elva procent att de inte får/ att det finns begränsningar när det gäller att gifta sig med den de vill.¹⁴

När det gäller flickors och kvinnors utsatthet för könsstympling har Socialstyrelsen ”*Flickor och kvinnor i Sverige som kan ha varit utsatta för könsstympling – en uppskattning av antalet*”¹⁵ inom ramen för ett regeringsuppdrag gjort uppskattningen att 38 000 flickor och kvinnor boende i Sverige i dag kan vara könsstympade, varav 7 000 är under 18 år. Denna uppskattning omfattar dock enbart länder där prevalensen är över 50 procent.

Länsstyrelsen Kronoberg (2015) har genomfört en kartläggning av hedersrelaterat våld och förtryck i Kronobergs län. Den visar att hedersrelaterat våld och förtryck förekommer i länets samtliga kommuner.

¹¹ Utbildningsdepartementet. 2007. Skr. 2007/08:39 *Handlingsplan för att bekämpa mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck samt våld i samkönade relationer.*

¹² Fokus 15. Ungas sexuella och reproduktiva rättigheter, MUCF (2015).

¹³ Enkäten riktades till 5 000 personer i 16 – 25-årsåldern och svarsfrekvensen var 46 procent.

¹⁴ I en tidigare rapport (*Gift mot sin vilja*) från dåvarande Ungdomsstyrelsen 2009 beräknades att cirka 70 000 personer i åldern 16-25 upplevde att föräldrarna, kultur eller religion satte gränser för dem i valet av äktenskapspartner.

¹⁵ Flickor och kvinnor i Sverige som kan ha varit utsatta för könsstympling – en uppskattning av antalet (2015)

Ärenden till den nationella stödtelefonen

Uppgifterna om ärenden till den nationella stödtelefonen¹⁶, som inrättades inom ramen för uppdraget om det Nationella Kompetensteamet, ger inte någon indikation på hur omfattande utsattheten är i Sverige men ger däremot en bild av hur den kan se ut.

Sedan den nationella stödtelefonen inrättades i mars 2014 till och med den 31 december 2015 har det kommit samtal om 485 ärenden som sammanlagt berör 698 utsatta personer. Kommuner från alla 21 län finns representerade bland de som hört av sig till stödtelefonen. Samtalen till den nationella stödtelefonen visar på en allvarlig och omfattande utsatthet. Det handlar framför allt om barn och unga, oftast flickor och unga kvinnor, som utsätts för allvarliga brott och kränkningar som till exempel barnäktenskap och tvångsäktenskap, fysiskt våld, sexuella övergrepp, kontroll och begränsningar.

Det har även inkommit ärenden om könsstympning av flickor och kvinnor som har rört:

- 37 flickor och unga kvinnor som behövt vård eller stöd på grund av konsekvenserna av könsstympningen
- 31 flickor där det funnits oro för att könsstympning ska ske
- 7 flickor där det funnits misstankar om att könsstympning skett

¹⁶ För yrkesverksamma och ideellt verksamma som behöver råd och vägledning i ärenden som rör hedersrelaterat våld och förtryck.

Kapitel 2 Bakgrund

I detta kapitel finns en kort bakgrund om det arbete som bedrivits för att motverka könsstymning av flickor och kvinnor, här redovisas bl.a. regeringens tidigare satsningar för arbetet mot könsstymning av flickor och kvinnor och hedersrelaterat våld och förtryck samt Länsstyrelsen Östergötlands tidigare uppdrag gällande könsstymning.

Regeringens satsningar gällande hedersrelaterat våld och förtryck

Regeringen har genomfört omfattande satsningar genom åren för att motverka hedersrelaterat våld och förtryck samt dess olika uttrycksformer, såsom t.ex. barnäktenskap, tvångsäktenskap och könsstymning av flickor och kvinnor. Satsningarna har riktats till olika myndigheter och organisationer. Regeringen har även tagit fram en handlingsplan för att förebygga och förhindra att unga blir gifta mot sin vilja.

Regeringen initierade nya satsningar i arbetet mot könsstymning 2013 och gav uppdrag till Länsstyrelsen Östergötland och Socialstyrelsen.

Regeringen har även tillsatt flera utredningar inom området mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck samt jämställdhet under de senaste åren. *Nationell samordnare i arbetet mot våld i nära relationer*,¹⁷ *Nationell strategi mot mäns våld mot kvinnor och hedersrelaterat våld och förtryck*,¹⁸ samt *Jämställdhetsutredningen*¹⁹ har samtliga lämnat sina förslag och betänkanden. Beredning pågår för närvarande inom Regeringskansliet.

Lagstiftning för stärkt skydd mot tvångsäktenskap och barnäktenskap trädde i kraft den 1 juli 2014. Lagförslagen föranleddes bl.a. av utredningen *Stärkt skydd mot tvångsäktenskap och barnäktenskap*.²⁰

Regeringens tidigare satsningar på arbetet mot könsstymning

Regeringen gav under 1990-talet ett antal uppdrag till olika myndigheter för att utveckla arbetet med att förebygga och motverka könsstymning av flickor och kvinnor. Ett av uppdragen till Socialstyrelsen låg sedan till grund för en nationell handlingsplan som regeringen tog fram 2003. Inom ramen för ytterligare ett regeringsuppdrag 2003 tog Socialstyrelsen tillsammans med dåvarande Rikspolisstyrelsen och Åklagarmyndigheten fram en handledning för polis och åklagare.²¹

Efter att ha genomfört ett antal insatser nationellt påpekade Socialstyrelsen till regeringen att: ”den angelägna frågan inför framtiden är hur den nyvunna kunskapen inom en ”sällanfråga” ska kunna befästas” samt klargjorde att ”ansvaret måste tas både av lokala, regionala och nationella aktörer som ser till barns liv och rättigheter”.²²

¹⁷ SOU 2014:49

¹⁸ SOU 2015:55

¹⁹ SOU2015:86

²⁰ SOU 2012:35

²¹ *Handledning om kvinnlig könsstymning för polis och åklagare*, Socialstyrelsen, Rikspolisstyrelsen, Åklagarmyndigheten (2005).

²² [Socialstyrelsen \(2006\)](#).

Trots Socialstyrelsens påpekande i ovanstående rapport stannade arbetet mot könsstypning mer eller mindre upp och det blev tyst kring denna fråga.

Nya uppdrag till Länsstyrelsen Östergötland och Socialstyrelsen 2013

År 2013 beslutade regeringen om nya uppdrag till Länsstyrelsen Östergötland och Socialstyrelsen i arbetet mot könsstypning av flickor och kvinnor. Socialstyrelsens och Länsstyrelsen Östergötlands uppdrag har kompletterat varandra.

Länsstyrelsen Östergötland

Länsstyrelsen Östergötland fick i uppdrag²³ att undersöka hur verksamheter och myndigheter i Sverige arbetar eller har arbetet för att förebygga och förhindra könsstypning av flickor och kvinnor, och vilket stöd de som redan blivit utsatta får. I uppdraget ingick även att ta fram förslag på vägledande material för hur myndigheter och verksamheter kan arbeta och ge förslag på fortsatt spridning av detta material. Länsstyrelsen Östergötland tog inom ramen för uppdraget fram vägledningen *Våga se*.

Vägledningen *Våga se*

Vägledningen²⁴ riktar sig till personal inom skola, socialtjänst, polis, hälso- och sjukvård samt till ideella organisationer och syftar till att visa hur yrkesverksamma kan uppmärksamma och hjälpa de flickor och kvinnor som är könsstypade och de som är i riskzonen för att utsättas. Vägledningen syftar även till att ge stöd till att integrera arbetet mot könsstypning i ordinarie verksamhet.

Vägledningen ger bl.a. bakgrundskunskap om könsstypning, om de fysiska och psykiska konsekvenserna av könsstypning, hur man kan bemöta utsatta och vilka frågor som kan behöva ställas. I vägledningen lyfter Länsstyrelsen fram berörda myndigheters respektive ansvarsområden och visar på vilka möjligheter som finns att hjälpa de flickor och kvinnor som riskerar att bli könsstypade och de som redan är utsatta för könsstypning, i enlighet med rådande föreskrifter och lagstiftning. Vägledningen lyfter också fram berörda barns och ungdomars perspektiv.

Socialstyrelsen

Socialstyrelsen fick samtidigt i uppdrag²⁵ att vidta kompetenshöjande åtgärder för hälso- och sjukvården när det gäller könsstypning av flickor och kvinnor. I uppdraget ingick att uppskatta förekomsten av könsstypning i Sverige samt storleken på riskgruppen.

Socialstyrelsen har inom ramen för uppdraget bland annat tagit fram:

- En webbutbildning²⁶ med fokus på bemötande
- Ett handledningsmaterial för samhällskommunikatörer²⁷ som ger information till nyanlända invandrare. Handledningen är utformad som ett diskussionsunderlag som innehåller påståenden och tillhörande frågor. Tanken är att de som tar emot

²³ U2013/5292/JÄM.

²⁴ Länsstyrelsen Östergötland, Rapport 2015:16

²⁵ (S2013/6130/FS)

²⁶ Socialstyrelsen. 2015. *Webbutbildning Könsstypning av flickor och kvinnor*. Tillgänglig på: <http://www.socialstyrelsen.se/nyheter/konferenser/webbutbildningar/kvinnligkomsstypning>.

²⁷ Socialstyrelsen. 2015. *Om könsstypning av flickor och kvinnor – ett handledningsmaterial för samhällskommunikatörer*. Tillgänglig på: <http://www.socialstyrelsen.se/publikationer2015/2015-2-44>

information om könsstypning av flickor och kvinnor, ska samarbeta gruppvis kring dessa frågor.

- Ett kunskapsstöd till hälso- och sjukvården om vård, behandling och om förebyggande arbete.²⁸

²⁸ <http://www.socialstyrelsen.se/valds-ochbrottsrelateradefragor/konsstypningavflickorochkvinnor>

Kapitel 3 Länsstyrelsen Östergötlands insatser för att sprida vägledningen *Våga se*

I arbetet med att sprida vägledningen *Våga se* har Länsstyrelsen Östergötland under år 2015 genomfört olika satsningar som t.ex. utbildningar för olika yrkesverksamma på lokal och regional nivå, tagit fram informationsfilmer och uppdaterat webbplatsen²⁹ med information om könsstymning. Länsstyrelsens Östergötlands arbete under året beskrivs i detta kapitel. Kapitlet inleds med ett sammanfattande avsnitt om de resultat och slutsatser som uppdraget att ta fram vägledningen *Våga se* resulterade i.

Utgångspunkten för arbetet 2015

Utgångspunkten för arbetet under 2015 med att sprida vägledningen *Våga se* är de resultat och slutsatser som uppdraget att ta fram vägledningen resulterade i och som sammanfattas i det följande.

I den tidigare rapporten till regeringen³⁰ konstaterade Länsstyrelsen Östergötland sammanfattningsvis att följande aspekter var viktiga i det fortsatta arbetet mot könsstymning:

- Fungerande rutiner och att dessa är integrerade i handlingsplaner, för att sedan implementeras i det dagliga arbetet hos alla ansvariga instanser för att kunna säkerställa att de som redan är könsstympade får hjälp och stöd och att de som är i riskzonen att utsättas uppmärksammas.
- Att skolpersonal har förförståelse om ämnet, att de skickar signaler om att de har kunskap och ställer frågor vid hälsosamtal, och är uppmärksamma på om en flicka är i riskzonen för att utsättas.
- Att socialtjänst har kompetens i ämnet för att kunna arbeta med denna fråga som handlar om flickor som far eller riskerar att fara illa.
- Att rättsväsendet har kompetens i ämnet för att kunna möta målgruppen och utföra sitt arbete på ett rättssäkert sätt. Åklagarmyndigheten har idag ingen uppdaterad vägledning för arbetet mot könsstymning.
- En fungerande vårdkedja för att kunna ge det stöd och den fysiska och psykiska vård som många av de som blivit utsatta är i behov av.³¹
- Att yrkesverksamma lämnar föreställningen att frågan är för komplicerad och stigmatiserande bakom sig och ser till barnets bästa.

Det konstaterades även att det finns ett behov av kunskap och utbildning samt information om könsstymning av flickor och kvinnor inom verksamheter som möter barn och unga. Detta framkom bland annat i den enkätundersökning som genomfördes inom ramen för uppdraget. Enkäten riktade sig dels till yrkesverksamma och idéburen sektor men även till unga. Länsstyrelsen ställde frågor kring de behov som fanns för att motverka könsstymning av flickor och kvinnor samt vad som krävs för att de redan utsatta ska få den vård de har rätt till och behov av.³²

²⁹ www.hedersfortryck.se

³⁰ Uppdrag att undersöka och ge förslag på hur verksamheter och myndigheter kan arbeta med flickor och kvinnor som är eller riskerar att utsättas för könsstymning. Slutrapport, Länsstyrelsen Östergötland (2015).

³¹ Se Socialstyrelsens material på: <http://www.socialstyrelsen.se/valds-ochbrottsrelateradefragor/konsstymningavflickorochkvinnor>.

³² Länsstyrelsen Östergötland. 2015. Resultatsammanställning av enkät om könsstymning av flickor och kvinnor.

Enkätundersökningen visade på uppfattningen om att behovet av kunskap och utbildning är stort och att riktade utbildningsåtgärder bör göras för personal inom skolan, socialtjänsten, polisen samt inom hälso- och sjukvården.

Det som angavs som viktiga teman i utbildningar var bland annat:

- generell kunskap om könsstympning
- konsekvenser av könsstympning
- lagstiftning
- kunskap om signaler för att kunna uppmärksamma flickor som är könsstympade samt förhållningssätt till dem
- förhållningssätt till vårdnadshavare
- vilket stöd och vilken vård som kan erbjudas flickor och kvinnor som är könsstympade
- hur arbetet på lokal nivå kan bedrivas när det gäller denna fråga
- hur den kan integreras i ordinarie verksamhet.

Beträffande innehåll i information om könsstympning av flickor och kvinnor finns behov av bl.a. information om vad könsstympning är, konsekvenser av att vara könsstympad, rätten till sin egen kropp, möjligheten att få hjälp samt information om lagstiftning och mänskliga rättigheter. Resultaten visade också på önskemål om att information bör ges både muntligt och skriftligt och att den bör vara målgrupps-, språk- och åldersanpassad samt att många olika verksamheter bör informera om frågan, exempelvis mödravårdscentralen, barnvårdscentralen, ungdomsmottagningar, förskola, skola, gymnasium, undervisning i svenska för invandrare, Migrationsverket och socialtjänsten samt ideella föreningar. När det gäller skolan har både pedagogisk personal och personal inom skolhälsovården en viktig roll för att informera.

De erfarenheter som har gjorts under 2015 års arbete med utbildningsåtgärder och för att sprida vägledningen *Våga se* ligger i linje med slutsatserna och resultaten av arbetet med att ta fram och utveckla vägledningen.

I avsnitten som följer beskrivs det arbete som bedrivits under 2015 för att sprida vägledningen *Våga se*.

Utbildningsinsatser

Länsstyrelsen Östergötland har som en del i regeringsuppdraget genomfört cirka 90 utbildningsinsatser under år 2015.³³ Utbildningsinsatserna har skett i samarbete med andra länsstyrelser runt om i landet. Vissa utbildningsuppdrag har varit för hela länet medan andra har riktats direkt till kommuner och vissa har varit yrkesspecifika. Länsstyrelsen Östergötlands Nationella Kompetensteam har även medverkat vid utbildningstillfällen som rör könsstympning av flickor och kvinnor samt deras rätt till stöd, vård och skydd för åklagarkammare, universitet, ideella organisationer samt vid olika forum som t.ex. Almedalen och Skolforum.

Under året har Länsstyrelsens sakkunniga inom området fortsatt med grundutbildning och informerat om hur utbredd problemet är och vad det innebär för en flicka och kvinna att vara könsstympad, om vilka fysiska och psykiska konsekvenser könsstympning kan leda till och vad de olika formerna av könsstympning innebär.

³³ Se bilaga *Föreläsningar och utbildningar könsstympning 2015*

Utbildningarna har även tagit upp information om lagstiftning, anmälningsskyldighet och vikten av stöd och skydd om misstankar finns att könsstympning kommer att ske eller har skett efter migrationsprocessen. Dessutom har bakgrunden till varför könsstympning av flickor och kvinnor utförs tagits upp. Att det kan vara en del av oskuldsnormen och därför behöver ses i ett helhetsperspektiv som gäller vilka andra normer och begränsningar som kan gälla för en flicka eller kvinna som utsätts för könsstympning. En viktig utgångspunkt i utbildningarna är att könsstympning är en kränkning av rätten till sin egen kropp och kroppslig integritet, barns rättigheter och mänskliga rättigheter och ett allvarligt brott enligt svensk lagstiftning.

Inledningsvis har det varit viktigt att möta den efterfrågan som finns av att få tillgång till grundläggande information och kunskap om könsstympning av flickor och kvinnor då det är ett eftersatt kunskapsområde.

Flera av de verksamheter som deltagit vid utbildningstillfällena har sedan efterfrågat ytterligare utbildning för att tydligare koppla arbetet med att motverka könsstympning av flickor och kvinnor till arbetet mot hedersrelaterat våld och förtryck samt dess olika uttrycksformer såsom barnnåtkenskap och tvångsäktenskap.

Verksamheter inom kommuner ser också behovet av att implementera tydliga rutiner, dels för det egna ansvarsområdet men även för samverkan med andra aktörer. Därför har det varit viktigt att informera hur andra verksamheter/kommuner organiserat sig, för att ge de redan utsatta flickorna och kvinnorna det stöd och den vård de har rätt till och behov av samt förebygga och förhindra att flickor blir utsatta för könsstympning.

I övriga utbildningsinsatser som Länsstyrelsen Östergötland utfört under 2015 har könsstympning ingått som en del.

Andra aktörer som arbetar mot könsstympning av flickor och kvinnor har också spridit vägledningen genom sina utbildningsinsatser som t.ex. övriga länsstyrelser och ideella organisationer som t.ex. Desert flower.³⁴

Stöd för utveckling och implementering

Länsstyrelsen Östergötlands Nationella Kompetensteam har dessutom tagit fram ett dokument³⁵ som ska vara ett stöd för utvecklings- och implementeringsarbetet på lokal nivå. Dokumentet innehåller bl.a. frågor för att verksamheter ska kunna göra en nulägesanalys och behovsinventering samt för att reflektera över hur man kan gå vidare för att utveckla arbetet. Dokumentet innehåller även en kort faktabild och information om det material som Länsstyrelsen Östergötland tagit fram sedan 2005.

Frågor att reflektera kring före första utbildningstillfället

I dokumentet för utveckling och implementering finns frågor som deltagarna ska reflektera över före utbildningstillfället, de handlar om;

Var står vi idag?

Det är angeläget att göra en behovsinventering och nulägesanalys av arbetet mot hedersrelaterat våld och förtryck och dess olika uttrycksformer, t.ex. barn- och tvångsäktenskap och könsstympning, inom den egna

³⁴ <http://www.desertflower.se/>

³⁵ Se bilaga *Underlag för utveckling och implementering*.

verksamheten/organisationen/kommunen. Följande områden är viktiga att belysa när ni reflekterar kring ert nuvarande arbete inom området:

- Vilken kunskapsnivå har vi? (lagstiftning, barns behov, HRV)
- Finns det förståelse för de utsattas sammanhang och behov? Har vi rutiner/handlingsplan för den här typen av ärenden? (är de kända, aktuella och används)
- Har vi statistik på omfattningen av utsatta i kommunen?
- Har vi kännedom om antalet aktuella ärenden? (förskola, skola, hälso- och sjukvård, socialtjänst och polis)
- Har vi rutiner för att följa upp och utvärdera insatser och det övergripande arbetet.
- Finns ekonomiska och organisatoriska resurser?
- Har vi en fungerande organisation och samverkansformer (internt/externt)?
- Vilket stöd och mandat har vi från chefer och politiker?

Under utbildningstillfällena som rör könsstypning av flickor och kvinnor har deltagarna även fått frågeställningar som de kan samtala om utifrån sitt arbete. Nedan följer exempel på frågor som används vid insatser riktade till skolpersonal:

- Hur kan skolan arbeta för att förebygga att flickor utsätts för könsstypning?
- Hur kan skolan arbeta för att uppmärksamma flickor som riskerar att könsstypas eller som redan har utsatts för könsstypning?
- Hur ska skolan agera vid anmälan om oro till socialtjänsten?
- Hur kan/ska skolan förhålla sig till vårdnadshavare i ärenden rörande könsstypning?
- Vad kan skolan göra för att informera om att könsstypning av flickor och kvinnor är förbjudet enligt svensk lagstiftning, om konsekvenser av könsstypning samt utsattas flickors rätt till vård och stöd?
- Hur kan skolan arbeta för att involvera pojkar i ett attitydförändrande arbete?
- Hur kan skolan arbeta strukturellt och långsiktigt med frågor rörande könsstypning av flickor och kvinnor?

Det fortsatta arbetet efter utbildningsinsatserna

Efter genomförd utbildningsinsats från Länsstyrelsen Östergötland finns även frågor i dokumentet för utveckling och implementering i det fortsatta arbetet. Syftet är att få kommuner och verksamheter som medverkar i utbildningsinsatserna att ta det ansvar som de själva har för att stärka kvaliteten och arbetet inom området.

Hur tänker vi gå vidare?

Utifrån ovanstående diskussion och reflektioner (behovsinventering och nulägesanalys): Vad krävs för att vi ska införa, använda och vidmakthålla ett fungerande arbete för personer utsatta för hedersrelaterat våld och förtryck och dess olika uttrycksformer såsom t.ex. barn- och tvångsäktenskap och könsstypning.

- Hur ska vi få tillgång till den kunskap och kompetens vi behöver?
- Hur får vi tillgång till de ekonomiska och organisatoriska resurser som behövs?
- Hur tar vi fram eller utvecklar fungerande rutiner/handlingsplan?

- Hur ska vi synliggöra målgruppen, inom vår kommun? (Via t.ex. kartläggningar, statistik, skolenkäter och inventering av befintliga ärenden, se SOSFS 2014:4, Dina rättigheter och Våga stå kvar, Våga se)
- Hur ska vi följa upp vårt arbete? (t.ex. när vi har identifierat utsatta, anmält, utrett, gjort insatser inom förskola, skola, hälso- och sjukvård, socialtjänst och polis)
- Vad har vi för erfarenheter av att arbeta förebyggande och främjande med barn och föräldrar?
- Hur skapar vi fungerande samverkansformer?
- Vad krävs för att stärka och utveckla samarbetet med andra aktörer på ett konstruktivt sätt?
- Hur kan er organisation kvalitetssäkra och följa upp arbetet? (se t.ex. SOSFS 2011:9)
- Vem tar ansvaret för att utveckla arbetet framöver?

Informationsfilmer

Länsstyrelsen har tagit fram tre olika informationsfilmer om könsstymning; en som riktar sig till unga, en som riktar sig till yrkesverksamma och en som riktar sig till vårdnadshavare. Filmerna informerar om lagstiftningen som råder inom området, vilka ansvarsområden myndigheter och andra aktörer har, samt hur man kan få hjälp och stöd från olika myndigheter och organisationer m.fl. Filmerna som riktar sig till unga och vårdnadshavare översätts nu till nio språk. De kommer att översättas genom voice over, för att ge bästa möjliga spridning. Länsstyrelsen kommer även ta fram ett samtalsstöd kopplat till informationsfilmerna. Filmer finns att se på www.hedersfortryck.se.

Film 1: Könsstymning av flickor och kvinnor – En informationsfilm för yrkesverksamma:

För att kunna ge barn och unga det stöd, den vård och det skydd de kan vara i behov av när de blivit utsatta för könsstymning eller när de riskerar att utsättas för könsstymning krävs det att yrkesverksamma har kunskap om hur det går att arbeta mot könsstymning och kunskap om den lagstiftning som finns.

Film 2: Könsstymning av flickor och kvinnor – En informationsfilm för barn och unga:

Denna film innehåller verkliga berättelser från en flicka som blivit utsatt för könsstymning och som har fått hjälp och idag lever ett bra liv. Historien är baserad på verkliga ärenden men i filmen medverkar skådespelare.

Film 3: Könsstymning av flickor och kvinnor – En informationsfilm för föräldrar och vårdnadshavare:

Filmen riktar sig till vårdnadshavare och informerar om gällande lagstiftning inom området, vilka ansvarsområden myndigheter och andra aktörer har, samt hur man kan få hjälp och stöd från t.ex. olika myndigheter och aktörer.

Möten med vårdnadshavare och utsatta flickor/kvinnor

För att få kunskap om hur yrkesverksamma ska arbeta med frågan och kunna möta målgruppen på rätt sätt och i rätt forum har Länsstyrelsen Östergötland kontinuerligt mött och samtalat med vårdnadshavare samt fört samtal med flickor och kvinnor som själva är könsstympade, för att höra hur de blivit bemötta av olika myndigheter, vilken

hjälp och stöd de fått, vilka brister det finns och hur dessa brister på bästa sätt skulle kunna åtgärdas för att tillgodose de behov som målgruppen har.

Vårdnadshavare

Erfarenheter från Länsstyrelsen Östergötlands arbete med att möta vårdnadshavare har visat sig varit konstruktiva och intressanta.

Länsstyrelsen Östergötland har på uppdrag av olika verksamheter inom kommuner såsom t.ex. SFI, Komvux, barnvårdscentraler och ideella organisationer deltagit i möten och samtal med vårdnadshavare. Mötena och samtalen har genomförts med mammorna för sig och papporna för sig. Även uppdragsgivarna är med under samtalen. Utgångspunkten är att tala om hur deras döttrar mår och hur könsstymningen påverkar deras vardag på grund av de fysiska och psykiska konsekvenserna samt om vikten av att flickorna får hjälp och vård. Ett annat tema som tas upp är den svenska lagstiftningen mot könsstymning av kvinnor.

Samtalen har gjort det möjligt att reflektera kring frågor som rör t.ex. jämställdhet, jämlikhet och demokrati. Samtalen berör även mer konkreta områden som rätten till kroppslig integritet, rätten att få forma och påverka sitt liv, oskuldsnormer, barnåktenskap, tvångsåktenskap och könsstymning. Vid dessa möten och samtal har det också varit viktigt att informera om de konsekvenser könsstymning kan leda till för den som utsatts med ett tydligt fokus på de utsatta flickornas och kvinnornas rätt till vård. Målet med detta är att få vårdnadshavare att själva söka vård i de fall barn och unga lider av konsekvenserna av att de utsatts för könsstymning.

I vissa fall har samtalen med vårdnadshavare väckt starka reaktioner. Det finns kvinnor som tydligt uttryckt att de har svårt att förstå varför deras döttrar är i behov av vård. Det har också framkommit en tydlig oro kring vad det kan få för konsekvenser om flickor får rätten till sina kroppar.

Men det har framkommit lika tydligt, dock inte öppet bland kvinnorna, att kvinnorna anser att det är viktiga frågor att prata om. Det finns kvinnor som har tackat för att frågorna har behandlats efter samtalstillfällena men även belyst hur svårt det kan vara att gå emot de som anser att könsstymning är rätt.

De kvinnorna även tydligt uttrycker är att de vill ha stöd från samhällets sida. Många kvinnor har vid dessa tillfällen även berättat om sitt eget lidande. De har frågat hur de kan hjälpa sina barn, men vill inte att någon inom gruppen och i vissa fall inte heller inom deras familj, ska veta. Bland männen har det funnits individer som högljutt protesterat men där har det även framkommit tydligt öppet stöd från män vid gruppsamtalen att flickor måste få rätten att påverka sitt liv i större utsträckning. De uttalar även öppet ett tydligare ställningstagande mot könsstymning.

Barn och unga

Länsstyrelsen Östergötlands har deltagit i samtalsgrupper med barn och unga. Dessa möten har skett i samarbete med verksamheter inom kommunen som efterfrågat att Länsstyrelsen Östergötland ska delta vid vissa tillfällen.

Flickor, från tonåren och uppåt, har även själva kontaktat Länsstyrelsen Östergötland efter att ha fått information från exempelvis lärare eller gynekologer eller för att de hittat information på Länsstyrelsen Östergötlands webbsida www.hedersfortryck.se.

Flickorna har berättat om sina erfarenheter och vill veta vad de kan få för hjälp. Vissa av dem har redan tidigare sökt vård av hälso- och sjukvården men inte fått något gehör. Många flickor har vädjat om att alla måste erbjudas och få hjälp så att inte några få ”sticker ut” och blir utpekade från familjens sida när de söker vård.

I samtal med barn och unga framkommer att många flickor inte har en aning om varför de har ont – de berättar att de har lärt sig att det gör ont att vara kvinna. I dessa samtal uttrycker även flickor att de är rädda för att få vård, då deras blivande män kommer att märka att de inte är ihopsydda längre.

En ung tjej berättar att hon vet att det förväntas att hon ska vara trång, det ska göra ont när man har samlag, att när hon skriker och lider så vet han att hon är oskuld. Skulle han misstänka att hon inte var oskuld genom att hon öppnat sig så finns en risk att han lämnar tillbaka henne till familjen.

Flickor uttrycker även en oro för att deras egna familjer aldrig kommer att acceptera att de får vård. Skulle deras blivande man lämna tillbaka dem efter bröllopsnatten finns det flickor som tydligt uttalar en rädsla för att deras familjer skulle bestraffa dem för att de har sökt vård.

En annan ung kvinna är tydlig med att könsstympning inte är problemet. Hon menar att det är kravet på oskuld som är avgörande och att det är familjen som bestämmer vem man ska gifta sig med. Hon menar att om samhället inte kommer åt tvångsäktenskapen och oskuldsnormen, så kommer man inte kunna lösa problemet med könsstympning av flickor.

Av den anledningen är det viktigt att prata om barnkonventionen och vilka lagar som finns för att skydda barn. Lika viktigt är det att prata om jämställdhet och vad samhället menar med kroppslig integritet och alla människors lika rätt att forma och påverka sitt liv.

Ingen ska tvinga någon till ett äktenskap; det är varje individ som väljer. I Sverige finns en tydlig lag som skyddar om någon pressar en person eller dennes föräldrar till att gifta bort henne eller honom. Detta gäller alla barn och vuxna, oavsett ålder.

Det har varit viktigt att prata med flickorna om de eventuella symtom som kan kopplas till könsstympning, men också visa på vad hälso- och sjukvården kan göra för att hjälpa de flickor som har problem med att kissa, få ut sin mens, urinvägsinfektioner, minnen från övergreppet o.s.v.

Flera flickor och unga kvinnor har däremot känt sig svikna av hälso- och sjukvården när de sökt hjälp för problem som kan kopplas till könsstympningen. Flickor och unga kvinnor har känt att de fått symtomen bekräftade och att de sedan fått frågan om de vill ha vård och blivit informerade om att de kan återkomma om de bestämmer sig för att vilja gå vidare. Detta har upplevts negativt av flera flickor/unga kvinnor som menar att det vore lättare om hälso- och sjukvården var tydligare och inte överlät ansvaret för att få hjälp på dem.

En ung kvinna som hörde av sig till Länsstyrelsen Östergötland uttryckte:

”När jag var 14 år ramlade jag och fick jätteont i armen. Vi åkte till sjukhuset och de såg att jag brutit armen. Ingen frågade om jag ville ha vård utan jag opererades och sedan fick jag gips. Efter några veckor kom jag tillbaka och de såg att min arm läkt ihop bra.

Nu sökte jag för att jag hade så ont när jag fick mens. Jag har alltid haft svårt att få ut min mens. Läkaren undersökte mig och sa att det berodde på att jag var ihopsydd och att jag fick fundera på om jag ville ha hjälp. Jag har alltid undrat över varför han inte gjorde på samma sätt som läkaren när jag bröt armen. Här gjorde han mig bara osäker, han sa att det kunde bli problem för mig.”

Flera flickor har ansett att det skulle underlätta för dem om samhället bestämde att alla som lider av sin könsstympling skulle få hjälp. Det borde ske så fort de kom till Sverige. De finns även flickor som uttrycker att nu får de själva problem för att de sökt hjälp. De får höra av sina föräldrar att andra flickor inte ställt till med problem och föräldrarna undrar varför de klagat och springer till skolsköterskan.

Det är viktigt att inte osynliggöra de flickor som har blivit utsatta för andra former av könsstympling än infibulation. Även där har Länsstyrelsen Östergötland mött flickor och kvinnor som beskrivit olika erfarenheter. De har framkommit synpunkter från flickor och kvinnor att ingen någonsin frågat dem. Flera har uttryckt att de känner sig osynliggjorda i den debatt om könsstympling som funnits. De menar att även de har känt sig funktionshinderade. Flera har även uttryckt att de saknar kontakt med den delen av sin kropp. Det finns även upplevelse av att inte vara som andra och att det har gjort ont. Även dessa flickor och unga kvinnor har uttryckt att de blev lärda att aldrig prata om könsstympling med någon. Samtidigt uttrycker de uppskattning för att frågorna diskuterades och att de önskar att deras konsekvenser av könsstympling lyfts fram tydligare.

De barn och unga som Länsstyrelsen kommit i kontakt med under året³⁶ anser att personal måste våga prata med barn och unga, informera om rättigheter och varför man mår dåligt eller har ont samt hjälpa. Samhället måste bestämma att alla barn och unga ska få vård. Frågan bör ställas direkt när barn och unga kommer till Sverige. För de barn och unga som bott länge i Sverige borde samhället berätta för föräldrar att barnet ska få hjälp, inte fråga föräldrarna om barn och unga ska få hjälp.

Samrådsmöten med kommuner

Länsstyrelsen Östergötland har även genomfört samrådsmöten med några kommuner³⁷ för att få ytterligare information om och belysa framgångsfaktorer i arbetet och om de brister som finns i arbetet mot könsstympling av flickor och kvinnor. Dessa erfarenheter har varit värdefulla i mötet med kommuner som nyligen påbörjat ett arbete med att ta fram fungerande arbetsrutiner och samverkansformer.

Den osynliga frågan

Könsstympling av flickor och kvinnor uppmärksammas allt för sällan i rutiner och handlingsplaner som är utformade för arbetet med barn som på olika sätt far illa eller riskerar att fara illa, t.ex. då barn utsätts för våld av närstående. En förutsättning för att implementera arbetet mot könsstympling i rutiner/handlingsplaner är att det finns

³⁶ Genom t.ex. telefonsamtal, vid referensmöten, efter gruppträffar.

³⁷ T.ex. Norrköping, Ronneby och Kristianstad.

kunskap om könsstympling och dess konsekvenser och att området är förankrat på ledningsnivå i verksamheten. Genom de uppdrag som regeringen har initierat ser Länsstyrelsen Östergötland dock positiva effekter då det idag finns en stor efterfrågan på utbildning, vidare har media³⁸ har uppmärksammat könsstympling och dess konsekvenser i större utsträckning.

Rutiner

För att underlätta arbetet mot könsstympling både när det finns misstankar om att det finns risk för att könsstympling kan komma att ske och när flickor/kvinnor som redan är könsstympte behöver vård, stöd och i vissa fall även skydd är det viktigt att det i varje verksamhet finns fungerande rutiner för; vad som kan, bör och ska göras.

Det behövs rutiner för bland annat:

- Bemötande av flickor som är könsstympte, var de kan få stöd och hjälp.
- Hur man som personal ska förhålla sig till föräldrarna/vårdnadshavarna.
- Bemötande av barn och unga som vill tala om och veta mer om könsstympling av flickor och kvinnor.
- Information om relevant lagstiftning.
- Tillvägagångssätt vid kännedom eller misstanke om att en flicka är könsstymptad eller riskerar att bli könsstymptad.
- Anmälan till socialtjänsten, bland annat vem som ska stå för anmälan.
- Beskrivningar av vem som gör vad.
- Sekretess i förhållande till vårdnadshavare.
- Samverkan med andra myndigheter.
- Kontinuerlig kompetensförsörjning.

Det är viktigt att rutiner är aktuella, kända, används samt följs upp kontinuerligt.

Nationella stödtelefonen och samtal om könsstympling

Det har kommit in flera samtal till Länsstyrelsen Östergötlands nationella stödtelefon som rör oro för att flickor ska komma att utsättas för könsstympling och frågor som rör misstanke om könsstympling. När arbetet mot könsstympling uppmärksammas vid olika utbildningstillfällen, skapas det ett engagemang. Genom kunskap uppmärksammar yrkesverksamma de utsatta flickorna. Detta leder till att de förhoppningsvis kan få den hjälp, vård och stöd de är i behov av och har rätt till.

Erfarenheterna från nationella stödtelefonen är att karaktären på frågorna förändras genom ökad kunskap. Det är dock fortfarande stora skillnader i kunskaper hos de som ringer vilket visar på behovet av fortsatta långsiktiga insatser.

Behov bland yrkesverksamma

I Länsstyrelsen Östergötlands förra rapport till regeringen om arbetet mot könsstympling³⁹ framkom följande områden och behov som viktiga för att underlätta arbetet mot könsstympling av flickor och kvinnor:

- Kunskap och utbildning

³⁸ Se t.ex. artikelserie i Dagens Nyheter dec. 2015

³⁹ Slutrapport - Uppdrag att undersöka och ge förslag på hur verksamheter och myndigheter kan arbeta med flickor och kvinnor som är eller riskerar att utsättas för könsstympling

- Rutiner, handlingsplaner och riktlinjer
- Metodstöd och vägledning
- Material
- Resurser
- Mandat
- Samverkan

Metodstöd och vägledning

Metodstöd, vägledning, material och konkret stöd efterfrågas också i den enkätundersökning Länsstyrelsen Östergötland genomförde.⁴⁰ Nedan redovisas de önskemål som framkom i enkäten samt hur Länsstyrelsen Östergötland genom detta regeringsuppdrag försökt tillgodose dessa behov.

Några av önskemålen i den enkät som genomfördes var följande:

1. Nationellt metodstöd

- Lättillgängligt yrkesanpassat material.
- En lathund med fokus på hur man kan ta upp ämnet med flickor.
- Förslag på frågor man kan ställa, till exempel vid hälsobesök.

Länsstyrelsen Östergötlands åtgärder:

Länsstyrelsen Östergötland har tagit fram vägledningen *Våga se*⁴¹ och därefter en kortversion av den för att lättare nå ut med information om könsstympning av flickor och kvinnor. Kortversionen har fått stor spridning.

Socialstyrelsen har även tagit fram material som riktar sig till hälso- och sjukvården.⁴²

2. Metodstöd för att ta fram rutiner

Länsstyrelsen Östergötlands åtgärder:

Länsstyrelsen Östergötlands dokument *Underlag för implementering och utveckling*.⁴³

3. Lättillgängligt material (filmer, bilder, illustrationer, informationsmaterial på olika språk).

Länsstyrelsen Östergötlands åtgärder:

Länsstyrelsen Östergötland har tagit fram tre informationsfilmer som riktar sig till barn och unga, vårdnadshavarna samt till yrkesverksamma. De filmer som rör barn och unga och vårdnadshavarna ska nu översättas till nio språk. Material är under framtagande som ska vara ett underlag för samtal i samband med att man ser filmerna gemensamt med respektive målgrupp.

⁴⁰ ibid

⁴¹ Våga se - En vägledning för stöd, vård och skydd av flickor och kvinnor som är eller riskerar att bli könsstympade

⁴² Könsstympning/omskärelse av flickor och kvinnor (2015)

⁴³ Se bilaga Underlag för utveckling och implementering

4. Lättlästa böcker i ämnet.

Länsstyrelsen Östergötlands åtgärder:

Detta saknas men Länsstyrelsen Östergötland tar i samarbete med TRIS⁴⁴ fram pictobilder som ska anpassas för unga med intellektuell funktionsnedsättning. Dessa bilder går även att använda för yngre flickor.

5. Information på olika språk som kan användas i kontakt med vårdnadshavare, bl.a. information som vårdnadshavare kan ta med sig vid resor till ursprungslandet, om att könsstympning är förbjudet och straffbart i Sverige.

Länsstyrelsen Östergötlands åtgärder:

Länsstyrelsen Östergötland har tagit fram ett underlag till ett intyg som kan användas i detta syfte.

Länsstyrelsen Östergötland ser att finns det ett stort intresse, engagemang och vilja att arbeta mot könsstympning. Det framkommer fortfarande likväl som i enkätundersökningen som redovisades 2014 att det finns kunskapsbrist och osäkerhet kring hur man ska arbeta på bästa sätt.

Kunskap och utbildning

I den enkätundersökning som genomfördes för framtagandet av vägledningen *Våga Se*, framkom att merparten anser sig behöva mer kunskap och utbildning i ämnet. För att ge några exempel på vilken typ av kunskap som skulle bidra till en ökad trygghet nämns: medicinska konsekvenser/hälsorisker, juridik/brottsåtgärder, medicinska forskningsrapporter och kirurgiska åtgärder. Mer kunskap om kultur, i vilka länder det förekommer, och ett tydligare helhetsperspektiv om hur könsstympning hänger samman med hedersrelaterat våld och förtryck.

Det som listades högt var kunskap om:

- 1) signaler att vara observant på,
- 2) förhållningssätt till den som redan är utsatt för könsstympning,
- 3) vem man kan kontakta för att den unga ska få adekvat hjälp, samt
- 4) vilken typ av insatser samhället kan erbjuda för att skapa bättre levnadsvillkor för dem som blivit utsatta för könsstympning.

Många ansåg sig också behöva kunskap om:

- 1) lagstiftning,
- 2) anmälningsrutiner,
- 3) om könsstympning generellt, samt
- 4) om förhållningssätt till vårdnadshavare.

⁴⁴ TRIS-Tjejers rätt i samhället

Erfarenheter från Länsstyrelsens utbildningsinsatser

Länsstyrelsen Östergötland har under 2015 även haft riktade satsningar till bl.a. förskola, skola, socialtjänst, hälso- och sjukvården samt rättsväsendet. Frågeställningar som framkommit vid dessa riktade utbildningar är bl.a.:

Förskola och skola

I mötet med yrkesverksamma som arbetar inom förskola och skola har frågor kommit som rör hur de på bästa sätt bemöter de flickor som är utsatta för könsstympling på ett professionellt sätt så att de vågar berätta för dem om de är i behov av vård och stöd. De vill också få konkreta råd om hur de ska prata med vårdnadshavare när de får kännedom om att en flicka är i behov av vård p.g.a. konsekvenser av att hon utsatts för könsstympling. Det tas även upp hur förskola och skola ska förhålla sig till de fall där det finns oro för att det skulle kunna ske t.ex. vid en utlandsresa. De yrkesverksamma efterfrågar även vilka signaler de ska vara uppmärksamma på för att identifiera flickor som kan vara i behov av vård. Samtalen handlar även om frågor kring vilka signaler de yrkesverksamma kan skicka ut för att barn och unga ska våga komma och berätta för personal inom skolan. Yrkesverksamma undrar även vad de ska göra när de får kännedom om flickor som lider av konsekvenserna av sin könsstympling, men där flickan är rädd för att skolan ska ta kontakt med vårdnadshavarna. De har upplevt en frustration när unga kvinnor uttrycker att det ändå är försent för vård då de snart ska giftas bort, även här söker de verktyg för hur de ska gå vidare i dessa fall. De undrar också hur de ska ta upp frågan om könsstympling och äktenskapstvång för att arbeta förebyggande. De undrar även över vilka insatser som riktar sig till vårdnadshavare för att arbeta förebyggande men även upplysande så att de ser till att deras flickor får tillgång till vård.

Hälso – och sjukvård

När det gäller insatser som riktats direkt till hälso- och sjukvård framkommer det funderingar kring hur BVC kan ta upp dessa frågor för att arbeta förebyggande. De undrar även hur sjukvården kan få fler yngre flickor att söka vård för konsekvenserna av sin könsstympling. Personalen vill också ha verktyg för hur de ska ställa frågor till de kvinnor de möter och hur de ska få unga kvinnor att förstå hälsoriskerna som en könsstympling kan innebära. Det finns även ett behov av att få de kvinnor som uttrycker att de har problem att komma tillbaka på ytterligare besök för att kunna erbjuda dem adekvat vård.

Socialtjänsten

I de insatser som riktats direkt mot socialtjänsten handlar många frågor om hur man utreder/handlägger ett ärende som rör misstanke om könsstympling eller ärenden som handlar om att flickan inte får rätt till vård. De är osäkra på om det finns skäl till att omhänderta enligt LVU p.g.a. att en flicka inte får rätt till vård. De har frågor om hur de kan få in frågor som rör könsstympling i ärenden som rör annan utsatthet som t.ex. risk för barnäktenskap eller tvångsäktenskap samt hur de ska gå tillväga vid en polisanmälan och när den ska göras. De önskar även kunskap om hur man pratar med en flicka som utsatts för könsstympling.

Rättsväsendet

Vid utbildningsinsatser som riktar sig till rättsväsendet kommer frågor som rör misstankar om små flickor som utsatts för könsstympling, men där det är svårt att för flickan att prata om det. De känner en frustration över hur de ska kunna gå vidare, stödbevisning och vittnen saknas och ärenden läggs ner. De tycker även att det är

konstigt att de inte får in fler anmälningar. Detta visar på behovet av stärkt samarbete för att få in fler anmälningar. De betonar även vikten av att utredningar och undersökningar görs av kompetent personal från socialtjänst, rättsväsendet och hälso- och sjukvård med särskild kunskap om könsstypning. De frågar hur utbildningen ser ut för rättsläkare när det gäller könsstypning då de ofta får en avgörande roll i dessa ärenden. Med tanke på att de flesta könsstypade inte är infibulerade så har de funderingar kring vad som krävs för att bli bättre på att identifiera de flickor och kvinnors som blivit utsatta för andra former av könsstypning.

Kapitel 4 Avslutande reflektioner och förslag

Detta avslutande kapitel innehåller reflektioner över pågående arbete med spridning av vägledningen *Våga se* och arbetet mot könsstympling av flickor och kvinnor samt förslag på hur arbetet kan bedrivas på lokal nivå och på fortsatta insatser inom området.

Reflektioner

Länsstyrelsen Östergötland kan konstatera att det som framkommit i tidigare rapporter och enkäter bekräftas i arbete med att sprida vägledningen *Våga se*.

Det behövs fortsatt kunskap om könsstympling av flickor och kvinnor för olika myndigheter och aktörer för att synliggöra och förebygga samt för att vidta åtgärder till stöd och vård för redan utsatta. Det är även viktigt att området uppmärksammas och att misstankar om brott anmäls och utreds av polis och åklagare.

Länsstyrelsen Östergötland anser att det har gjorts satsningar från regeringen mot könsstympling tidigare genom åren som inte har varit långsiktiga och som inte har integrerats och implementerats i ordinarie verksamhet inom t.ex. socialtjänst och skola.

Regeringens satsningar mot könsstympling under de senaste åren har varit tydliga och utgör en bra grund för myndigheternas arbete inom området. Regeringsuppdragen till Länsstyrelsen Östergötland och Socialstyrelsen har inneburit att könsstympling åter lyfts upp som ett viktigt område, för att förebygga, för att skydda utsatta och för att ge vård och stöd till de som redan könsstympats.

Länsstyrelsen Östergötlands erfarenheter med att sprida vägledningen *Våga se* tyder på att könsstympling av flickor och kvinnor ofta behandlas som en separat fråga utan att beakta att det kan finnas en koppling till andra former av våld och övergrepp mot barn och unga såsom hedersrelaterat våld och förtryck. Det finns både för- och nackdelar med att belysa en särskild fråga. En fördel är att fokus riktas mot ett specifikt ämne, som könsstympling, som varit ett område där det funnits brister hos myndigheter. Nackdelen är att helhetssynen kan gå förlorad och därmed även förmågan att sätta könsstympling i en större kontext. Det kan exempelvis handla om att man inte ser flickors begränsade livsutrymme eller risken för barnäktenskap och tvångsäktenskap eller i samband med barn som riskerar fara illa.

Länsstyrelsen Östergötland anser därför att könsstympling av flickor och kvinnor ska sättas i ett sammanhang med hedersrelaterat våld och förtryck. Detta för att det hör samman och för att garantera att arbetet mot könsstympling ska integreras och implementeras i det ordinarie arbetet med barn som riskerar eller far illa, för att ge stöd och skydd till alla utsatta barn och unga.

Arbetet med att förebygga och förhindra könsstympling av flickor är en fråga om barns rätt till kroppslig integritet och samhället har ett stort ansvar för att förhindra detta. Samhället har även ansvar för att de redan utsatta flickorna och kvinnorna får rätt till vård, utifrån de konsekvenser som könsstymplingen kan ha förorsakat.

Främjande och förebyggande arbete behöver finnas i ett tidigt skede, både för barn och föräldrar. När det gäller det främjande arbetet är det viktigt att alla barn och ungas verklighet och rättigheter blir synliggjorda. Det gäller bl.a. att informera om relevant lagstiftning, synliggöra barns rättigheter, reflektera kring vad som menas med kroppslig integritet samt vad rätten att forma och påverka sitt eget liv innebär samt prata om

könsstympling. Vidare kan det handla om att samtala om relationer, rätten till att ha relationer utan krav på äktenskap, vad det innebär att få välja vem man vill vara/leva med samt konsekvenser av att inte få välja själv. Dessa förebyggande satsningar måste göras både riktade mot barn och unga men även gentemot föräldrar. Länsstyrelsen Östergötland har även haft som uppdrag att kartlägga arbetet med föräldrastöd och lämnat rapport till regeringen.⁴⁵

Länsstyrelsen Östergötland ser ett fortsatt behov av utvecklingsarbete som rör stöd för hur yrkesverksamma i olika myndigheter ska kunna ta upp frågan om könsstympling i mötet med vårdnadshavare samt barn och unga i tidigt skede och i olika myndigheter och verksamheter som t.ex. MVC, BVC, förskola, skola, socialtjänst, SFI samt i flyktingmottagandet.

För att arbetet ska kunna utvecklas och implementeras i ordinarie verksamhet krävs det att politiker och chefer förstår och tar det ansvar som åligger dem. I de kommuner där politiker och chefer har engagerat sig mer och tagit detta ansvar har det visat sig vara en viktig faktor för att verksamheterna/kommunerna lyckats bättre med sitt arbete.

Material och stöd finns nu för myndigheter och yrkesverksamma

I Länsstyrelsen Östergötlands fortsatta arbete är det viktigt att se hur de yrkesverksammas behov kan fortsätta att tillgodoses och medföra att kvalitén i arbetet förbättras. En viktig del framöver gäller att kunskap om könsstympling, lagstiftning m.m. omsätts i praktiken i kommuner, landsting och olika verksamheter. Detta så att arbetet mot könsstympling synliggörs, så att könsstympling kan förebyggas och åtgärder vidtas till stöd, skydd och vård. Det är även viktigt att misstankar om att könsstympling ska ske eller har skett anmäls till Polismyndigheten så att brott kan utredas och misstänkta förövare åtalas

Som stöd i detta arbete finns Länsstyrelsen Östergötlands vägledning *Våga Se, Dokumentet för utveckling och implementering*, webbplatsen www.hedersfortryck.se samt de informationsfilmer och tillhörande material som finns att tillgå på webbplatsen.

När det gäller hälso-och sjukvården finns förutom *Våga se*, olika material framtaget av Socialstyrelsen⁴⁶ riktat till hälso- och sjukvården som går att ladda ner på Socialstyrelsens webbplats www.socialstyrelsen.se

Där finns även material som riktar sig till vårdnadshavare för det förebyggande arbetet.

När det gäller rättsväsendet finns inget riktat material för arbetet mot könsstympling av flickor och kvinnor, däremot finns en handbok som rör hedersrelaterat våld och förtryck på webbsidan www.aklagarmyndigheten.se.

Våga se har även avsnitt som rör polis och åklagare.

⁴⁵ Länsstyrelsen Östergötland (2016)

⁴⁶ Se Socialstyrelsens webbplats:

<http://www.socialstyrelsen.se/Sidor/SimpleSearchPage.aspx?q=k%0c3%b6nsstympling&defqe=hidden%3a-meta%3asitesseeker.archived%3aarchived&resid=1276981696&defcs=40&uaid=271D1FBE7883187BE22BE3F2EEE43E4B%3a31302E322E312E31%3a5247592393576672888>

Erfarenheter av arbetet hittills

Länsstyrelsen Östergötlands erfarenheter av arbetet med vägledningen *Våga se* och arbetet mot könsstymning av flickor och kvinnor riktade till 90 olika kommuner/verksamheter är att arbetet på olika sätt har förbättrats och utvecklats. Nedan följer några exempel på vad Länsstyrelsen Östergötlands arbete med att sprida vägledningen *Våga se* medfört.

Bryta tystnaden om könsstymningen

Könsstymning har ofta betraktats som *den tysta frågan*, det har Länsstyrelsen Östergötlands arbete enligt vår bedömning lyckats bidra till att förändra. Det innebär att många har börjat förstå och prata om barns rättigheter, barn som far illa av könsstymning, men det är på många håll fortfarande tyst och saknas kunskap, rutiner m.m. om arbetet mot könsstymning.

Ökad kunskap om könsstymning, dess konsekvenser och lagstiftning

Många kommuner och verksamheter har fått ny kunskap om könsstymning och lagstiftning, men fortfarande finns en osäkerhet hur man ska hantera området i praktiken.

Engagemanget kring arbetet mot könsstymning har ökat

Länsstyrelserna har fått in en mycket stor ökning av projektansökningar som rör arbetet mot könsstymning från bl.a. kommuner och verksamheter.

Flera kommuner/verksamheter/landstinget har tagit fram rutiner

Kommuner/skolor/verksamheter/landsting har tagit fram rutiner eller lyft upp könsstymning som ett specifikt område när det gäller misstanke om att barn far illa. Rutiner för arbete mot könsstymning saknas dock fortfarande i många verksamheter.

Medfört att barn och unga kan tro på att de kan få och ha rätt till vård

Många barn och unga har sökt hjälp och stöd för konsekvenser könsstymningen medfört. Flera barn och unga uttrycker dock en besvikelse för att det inte är eller har varit en självklarhet.

Länsstyrelsens förslag på fortsatt arbete mot könsstymning av flickor och kvinnor

Det är viktigt att dra lärdom av den erfarenhet som finns i Sverige av tidigare satsningar, samt nuvarande satsningar, för att arbetet mot könsstymning av flickor och kvinnor ska bli en självklar del av myndigheters ordinarie verksamhet. Det behövs ännu fortsatta utbildningsinsatser för att öka grundkunskapen om könsstymning, skapa rutiner, implementera arbetssätt samt mer strukturerat arbeta med att synliggöra, förebygga och ge stöd och vård till alla som är könsstympade.

Länsstyrelsen Östergötland har samverkat med och kommer fortsätta samordna arbetet med länsstyrelserna, för att nå ut till så många kommuner, verksamheter och organisationer som möjligt.

Länsstyrelsen Östergötland har följande förslag till fortsatta satsningar:

- Det krävs fortsatta långsiktiga satsningar i arbete mot könsstymning av flickor och kvinnor. Det krävs både grundläggande kunskap om könsstymning och

fördjupade kunskaper för att kunna skapa den särskilda kompetens som krävs i frågan och utse ansvariga inom området

- Det behövs tydlig och lättillgänglig information om lagsstiftning, könsstypning, barns rättigheter, föräldrars ansvar m.m. på olika språk som också sprids till olika verksamheter
- Förebyggande arbete på olika nivåer riktat till både barn och unga samt föräldrar i syfte att motverka och bryta skadliga sedvänjor och traditioner som könsstypning.
- Fortsätta arbeta med att stärka barn och ungas rättigheter.
- Tillgodose att alla flickor och kvinnor som lider av konsekvenser av sin könsstypning ska få rätten till vård.
- Ta fram ytterligare konkret stödmaterial om hur man kan samtala om könsstypning, hedersrelaterat våld och förtryck, barns rättigheter m.m. i möten med föräldrar när unga är i behov av stöd, vård och skydd.
- Tillse att könsstypning ingår i ordinarie arbete, befintliga rutiner och styrdokument där det finns misstanke om barn som far illa.
- Skapa en fungerande konkret samverkan inom kommuner och mellan kommuner och olika myndigheter och organisationer.
- Lära av erfarenheter och söka influenser från andra länder i Europa som arbetat strategiskt mot könsstypning av flickor och kvinnor, t.ex. Norge, England och Frankrike.

Referenser

- Länsstyrelsen Kronoberg (2015). *Kartläggning av hedersrelaterat våld och förtryck i Kronobergs län.*
- Länsstyrelsen Östergötland (2015). *Resultatsammanställning av enkät om könsstympning av flickor och kvinnor.*
- Länsstyrelsen Östergötland (2015). *Våga se. En vägledning för stöd, vård och skydd av flickor och kvinnor som är eller riskerar att bli könsstympade.* Rapport 2015:16.
- Länsstyrelsen Östergötland (2015). *Uppdrag att undersöka och ge förslag på hur verksamheter och myndigheter kan arbeta med flickor och kvinnor som är eller riskerar att utsättas för könsstympning.* Slutrapport.
- Länsstyrelsen Östergötland (2016:06). *Slutredovisning – uppdrag att kartlägga förebyggande insatser i form av universellt och riktat föräldrastöd syftande till att motverka hedersrelaterat våld och förtryck samt barn- och tvångsäktenskaps och kvinnlig könsstympning*
- Länsstyrelsen Östergötland (2016:05). *Slutredovisning – uppdrag att sprida vägledningen Våga göra skillnad – om skydd, stöd och rehabilitering av unga som utsatts för hedersrelaterat våld och förtryck, riskerar att bli gifta mot sin vilja eller som har blivit gifta mot sin vilja*
- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällsfrågor (2015). *Fokus 15. Ungas sexuella och reproduktiva rättigheter.*
- Pharos report. The Netherlands World Health Organization. 2008. *A joint WHO/UNICEF/UNFPA Statement.* Geneva.
- Skr. 2007/08:39. *Handlingsplan för att bekämpa mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck samt våld i samkönade relationer.*
- Socialstyrelsen (2006). *Uppdrag att förebygga kvinnlig könsstympning i Sverige. Återrapportering.*
- Socialstyrelsen (2015). *Flickor och kvinnor i Sverige som kan ha varit utsatta för könsstympning – en uppskattning av antalet.*
- Socialstyrelsen (2015). <http://www.socialstyrelsen.se/valds-ochbrottsrelateradefragor/konsstympningavflickorochkvinnor>.
- Socialstyrelsen. 2015. *Om könsstympning av flickor och kvinnor – ett handledningsmaterial för samhällskommunikatörer.* Tillgänglig på: <http://www.socialstyrelsen.se/publikationer2015/2015-2-44>.
- Socialstyrelsen. 2015. *Webbutbildning Könsstympning av flickor och kvinnor.* Tillgänglig på: <http://www.socialstyrelsen.se/nyheter/konferenser/webbutbildningar/kvinnligkonsstympning>.
- Socialstyrelsen, Rikspolisstyrelsen, Åklagarmyndigheten (2005). *Handledning om kvinnlig könsstympning för polis och åklagare.*
- SOU 2012:35. *Stärkt skydd mot tvångsäktenskap och barnäktenskap.*
- SOU 2014:49. *Nationell samordnare i arbetet mot våld i nära relationer.*
- SOU 2015:55. *Nationell strategi mot mäns våld mot kvinnor och hedersrelaterat våld och förtryck*
- SOU 2015:86. *Jämställdhetsutredningen.*
- Ungdomsstyrelsen (2009). *Gift mot sin vilja.* Ungdomsstyrelsens skrifter 2009:5.
- UNICEF (2014) *Kvinnlig könsstympning.* Tillgänglig på: <https://unicef.se/fakta/kvinnlig-konsstympning>. Senast uppdaterad juli 2014.
- United Nations. Cultural practices in the family that are violent towards women [E/CN.4/2002/83].
- United Nations. Intersections between culture and violence against women [A/HRC/4/34].
- WHO (World Health Organization) (2008) *Eliminating female genital mutilation: An interagency statement.* Tillgänglig på: http://whqlibdoc.who.int/publications/2008/9789241596442_eng.pdf.

Bilagor

Länsstyrelsen Östergötlands regeringsuppdrag

1. **Ju2005/11057/IM** Uppdrag om nationella och regionala insatser mot s.k. hedersrelaterat våld
2. **Ju2006/5378/IM, Ju2006/926/IM, Ju2006/2138/IM, Ju2006/4072/IM** Uppdrag om nationella och regionala insatser mot s.k. hedersrelaterat våld
3. **IJ2007/343/JÄM, IJ2007/1356/JÄM, IJ2007/1383/JÄM, IJ2007/1721/JÄM** Uppdrag till länsstyrelserna om insatser mot hedersrelaterat våld och förtryck
4. **IJ2007/2460/JÄM, IJ2007/2878/JÄM, IJ2007/3355/JÄM, IJ2008/326/JÄM, IJ2008/354/JÄM** Uppdrag till länsstyrelserna om insatser för att motverka hedersrelaterat våld och förtryck
5. **IJ2007/2460/JÄM** Medelstillelning rörande länsstyrelsernas fortsatta uppdrag att motverka hedersrelaterat våld och förtryck
6. **IJ2007/2460/JÄM, IJ2009/2365/JÄM, IJ2010/2218/JÄM** Medelstillelning rörande länsstyrelsernas fortsatta uppdrag att motverka hedersrelaterat våld och förtryck
7. **IJ2010/961/JÄM** Uppdrag till Länsstyrelsen i Östergötlands län att genomföra insatser i syfte att förebygga och förhindra att unga blir gifta mot sin vilja
8. **IJ2010/1983/UF, IJ2010/2218/JÄM** Ändring av regleringsbrev för budgetåret 2010 avseende anslag 3:1 Särskilda jämställdhetsåtgärder
9. **IJ2009/2315/JÄM, IJ2010/112/JÄM, IJ2010/147/JÄM m. fl.** Regleringsbrev för budgetåret 2011 avseende anslag 3:1 Särskilda jämställdhetsåtgärder
10. **U2011/4665/UC** Uppdrag till Länsstyrelsen i Östergötlands län att göra insatser för att förebygga och förhindra att unga blir gifta mot sin vilja
11. **U2011/4322/JÄM** Uppdrag till Länsstyrelsen i Östergötlands län att utveckla och sprida en vägledning för stöd och rehabilitering av unga
12. **U2011/7068/UC** Uppdrag att genomföra insatser för att förebygga och förhindra att unga blir gifta mot sin vilja
13. **U2011/7064/JÄM, U2011/6952/JÄM** Regleringsbrev för budgetåret 2012 avseende anslag 3:1 Särskilda jämställdhetsåtgärder inom utgiftsområde 13
14. **U2013/5290/JÄM, 2014/2666/UC** Uppdrag att utveckla ett nationellt kompetensteam
15. **U2014/2229/JÄM** Regleringsbrev för budgetåret 2014 avseende anslag 3:1 Särskilda jämställdhetsåtgärder inom utgiftsområde 13
16. **2014/2666/UC** Uppdrag att genomföra insatser för att motverka tvångsäktenskap och barnäktenskap liksom hedersrelaterat våld och förtryck
17. **U2013/5292/JÄM** Uppdrag att ta fram vägledande material (könsstympning)
18. **S2015/04530/RS** Uppdrag att sprida vägledningen *Våga se – om stöd, vård och skydd av flickor som är eller riskerar att bli könsstympade*
19. **S2015/04530/RS (delvis)** Uppdrag att genomföra insatser för att utveckla ett nationellt kompetensteam för att samordna och stödja arbetet för att motverka tvångsäktenskap och barnäktenskap liksom mot hedersrelaterat våld och förtryck i enlighet med regeringens beslut den 3 april 2014 (U2014/2666/UC)
20. **S2015/04530/RS (delvis)** Uppdrag att sprida vägledningen *Våga göra skillnad – om skydd, stöd och rehabilitering av unga som utsatts för hedersrelaterat våld och förtryck, riskerar att bli gifta mot sin vilja eller som har blivit gifta mot sin vilja*
21. **S2015/04530/RS (delvis)** Uppdrag att kartlägga förebyggande insatser i form av universellt och riktat föräldrastöd syftande till att motverka hedersrelaterat våld och förtryck samt barn- och tvångsäktenskaps och kvinnlig könsstympning
22. **S2015/07973/RS** Fortsatt uppdrag att ansvara för ett nationellt kompetensteam med tillhörande stödtelefon; Fortsatt uppdrag att sprida vägledningarna *Våga göra*

skillnad och *Våga se* samt aktivt främja att kommuner, landsting och organisationer använder våldsförebyggande insatser; Fortsatt uppdrag till länsstyrelserna (med samordning och redovisning av Länsstyrelsen Östergötland) att aktivt främja och lämna stöd till insatser för att motverka hedersrelaterat våld och förtryck

DIN KUNSKAP KAN RÄDDA NÅGON SOM ÄR UTSATT.

Varje år utsätts barn och unga för hedersrelaterat våld och förtryck. Det innebär att de fråntas de mänskliga rättigheter som alla människor har. Du som kommer i kontakt med barn och unga kan göra stor skillnad om du vet vad det handlar om. Det får du veta här.

LÄS MER >

Underlag för utveckling och implementering

Alla ska ha rätt till kroppslig integritet och rätten att forma och påverka sitt liv. Samhället har ett stort ansvar att motverka alla former av övergrepp samt ge stöd, vård och skydd till utsatta.

Sedan 2003 har regeringen tagit initiativ till omfattande insatser för att förebygga hedersrelaterat våld och förtryck. Hedersrelaterat våld och förtryck har, liksom mäns våld mot kvinnor generellt, sin grund i kön, makt, sexualitet och kulturella föreställningar om dessa (*Handlingsplan för att bekämpa mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck*

och våld i samkönade relationer (Skr. 2007/08:39)).

Länsstyrelsen Östergötland har tagit fram detta underlag som ett stöd för att myndigheter, verksamheter och organisationer ska kunna utveckla arbetet i kommunerna och på den lokala nivån. Dokumentet bygger bland annat på de erfarenheter som Länsstyrelsen Östergötland erhöll från sex pilotkommuner genom regeringsuppdraget att sprida *Våga göra skillnad – en vägledning för skydd, stöd och rehabilitering av unga som utsatts för hedersrelaterat våld och förtryck och/eller som riskerar att bli gifta mot sin vilja eller som har blivit gifta mot sin vilja* (Länsstyrelsen, 2011).

I detta dokument finns en förteckning över det material som Länsstyrelsen Östergötland tagit fram som kan vara till stöd och vägledning i ett utvecklings- och implementeringsarbete.

Länsstyrelsen Östergötland har haft nationella regeringsuppdrag sedan 2005 i arbetet med att förebygga och motverka hedersrelaterat våld och förtryck och dess olika uttrycksformer som till exempel barnäktenskap, tvångsäktenskap och könsstympning av flickor och kvinnor (HRV). En utgångspunkt i arbetet är att ett liv fritt från våld och förtryck är en rättighetsfråga och ska gälla alla. Myndigheter och verksamheter har ett stort ansvar att följa gällande lagstiftning och bedriva verksamhet av god kvalitet samt utveckla och implementera arbetet mot hedersrelaterat våld och förtryck i ordinarie verksamhet, inklusive rutiner internt och för extern samverkan.

För att barn och unga ska få tillgång till sina grundläggande rättigheter är det viktigt med kunskap om den kontext som barn och unga lever i och att synliggöra handlingar som är brott mot svensk lagstiftning och mot de mänskliga rättigheterna. Det är också viktigt med kunskap och förståelse för våldets konsekvenser för att kunna erbjuda utsatta barn och unga stöd, skydd och vård. Det är även viktigt att se den koppling som finns mellan oskuldsnormen och könsstympning av flickor samt barnäktenskap och tvångsäktenskap.

För att säkerställa att utsatta ska få det stöd och skydd de har behov av och rätt till är det viktigt att utbildningsinsatser samt utvecklings- och förändringsarbete som initieras följs upp. En del av detta är att yrkesverksamma får möjlighet att reflektera och analysera kring hanteringen av dessa ärenden. Det är också viktigt att chefer och politiker är involverade i arbetet och tar sitt ansvar.

Tillsammans kan vi skapa förutsättningar för att fler barn och unga samt vuxna ska få rätten till ett liv fritt från våld och förtryck. Vårt ansvar är att ord ska bli till handling.

Om hedersrelaterat våld och förtryck

Det som kännetecknar hedersrelaterat våld och förtryck är föreställningar om oskuld och kyskhet. I de sammanhang som präglas av dessa föreställningar påverkar flickors och kvinnors faktiska men också påstådda beteende hela familjens och släktens anseende. Det innebär att även rykten kan skada en familjs heder.¹ Flickors oskuld måste bevaras för att upprätthålla hedern och kontrollen av flickors och kvinnors sexualitet är central, men även pojkar och män utsätts för hedersrelaterat våld och förtryck.²

Något annat centralt är att valet av äktenskapspartner inte är individens eget val utan familjens eller ett större kollektivs angelägenhet. Individens rättigheter är underordnade det som anses vara bäst för kollektivet, det vill säga familjen och släkten.³

Våldet är ofta planerat och det utövas kollektivt. Utövarna kan vara föräldrarna samtidigt som släktingar kan godkänna och även driva på våldet, men det kan också vara släktingar utanför den närmaste familjen som är direkt inblandade i att utöva kontroll och/eller våld.

I regeringens handlingsplan för att bekämpa bland annat hedersrelaterat våld (Skr. 2007/08:39) beskrivs hur detta våld kan ta sig uttryck: "... kontrollen kan sträcka sig från vardagliga former av begränsningar i flickors och kvinnors liv som berör exempelvis klädval, socialt umgänge och rörelsefrihet till livsval som utbildning, jobb och giftermål och skilsmässa. I sin mest extrema form resulterar bederstänkandet i hot om våld och våld, inklusive dödligt våld." Det kan även ta sig uttryck i barnäktenskap, tvångsäktenskap och könsstympning av flickor och kvinnor.

I sammanhang som präglas av ett hedersrelaterat tänkande är det otänkbart med något annat än en heterosexuell relation. Unga homosexuella, bisexuella och personer med könsöverskridande identitet och uttryck kan därför vara särskilt utsatta för att de svärta ner familjens heder, något som dåvarande Ungdomsstyrelsen (nuvarande Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor) lyfter fram i rapporten "*Hon, hen, han – en analys av hälsosituationen för homosexuella, bisexuella ungdomar samt för unga transpersoner*" (Ungdomsstyrelsens skrifter 2010:2).

Vad vet vi om omfattningen av utsatthet?

I en kartläggning av ungas sexuella och reproduktiva rättigheter som Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (MUCF) genomfört 2015 ingår en enkät med bland annat frågor om respondenterna upplever att de får vara ihop med respektive gifta sig med vem de vill⁴ Resultaten visar att nio procent upplever att de inte får vara ihop med den de vill och elva procent att de inte får gifta sig med den de vill². MUCFs (dåvarande Ungdomsstyrelsen) studie *Gift mot sin vilja* från 2009 visade att ca fem procent i åldersgruppen 16-25 år hade begränsningar i sitt val av livspartner, vilket motsvarade cirka 70 000 personer i den åldersgruppen i Sverige.

¹ Regeringens skrivelse (Skr. 2009/10:229)

² Khan (2006) Khan T. S. (2006) *Beyond Honour. A Historical Materialist Explanation of Honour Related Violence*. Oxford University Press: New York; Mernissi (1992) Mernissi F. (1992) Virginité and patriarchy. *Women's studies International Forum*. Vol. 5, No. 2, pp. 183-191.

³ Sen P. (2005) "Crimes of honour", value and meaning in Welchman, L. and Hossain, S. (eds.) "*Honour' Crimes, paradigms, and violence against women*. Zed Books, London.

⁴ Enkäten riktades till 5 000 personer i 16 – 25-årsåldern och svarsfrekvensen var 46 procent.

Socialstyrelsen uppskattar att närmare 38 000 flickor och kvinnor i Sverige kan ha varit utsatta för någon typ av könsstämpning, varav cirka 7 000 är flickor under 18 år (Socialstyrelsen 2015).

Samtal till den nationella stödtelefonen

Inom ramen för Länsstyrelsen Östergötlands uppdrag att utveckla och driva ett Nationellt Kompetensteam inrättades den 13 mars 2014 en nationell stödtelefon som riktar sig till yrkesverksamma och ideellt verksamma som kan få råd och vägledning i ärenden som rör hedersrelaterat våld och förtryck. Sedan starten och till och med den 31 december 2015 har det inkommit 485 ärenden som rört 698 utsatta personer. Minst 54 procent av de utsatta är under 18 år och 88 procent är flickor/kvinnor. Det har bland annat kommit samtal som rört barnäktenskap och tvångsäktenskap: när det gäller 128 personer (framför allt flickor och unga kvinnor) har det varit fråga oro för eller planer på barnäktenskap eller tvångsäktenskap och för 25 flickor/unga kvinnor och en ung man har det varit fråga om genomförda barnäktenskap eller tvångsäktenskap. Det har också kommit in ärenden som rör könsstämpning av flickor och kvinnor: för 37 flickor/unga kvinnor har det rört sig om konsekvenser av att de är könsstämpade, det har för 31 flickor handlat om oro för att de skulle utsättas för könsstämpning och när det gäller 7 flickor har det funnits misstank om att könsstämpning har skett. Utöver de 698 utsatta personerna nämns ytterligare 207 personer i samtalen – dessa är barn till en utsatt kvinna eller syskon till ett utsatt barn. Uppgifterna om ärenden till den nationella stödtelefonen ger inte någon indikation på hur omfattande utsattheten är i Sverige men ger däremot en bild av hur den kan se ut.

Vad vet vi om insatser för de som söker skydd och stöd?

I Länsstyrelsen Östergötlands och Rädda Barnens arbete med projekten *Det handlar om kärlek/Dina rättigheter/Kärleken är fri!?* tillfrågades unga i målgruppen om vilken information som de tyckte var viktig att ha upplagd på webbsidan www.dinarattigheter.se. De unga menade att information om vad som hände om man väl sökte skydd och stöd var det som var mest angeläget - vad kan samhället göra för att förändra min situation, vad kan ni göra för mig om jag söker hjälp och vad händer med mina syskon?

Målgruppens behov av stöd och skydd är komplext, resurskrävande och kräver långsiktiga lösningar. De skyddade boendena och ideella organisationer har fått ta ett stort ansvar för insatser till de unga i målgruppen. Detta bekräftas i nationell tillsyn från Socialstyrelsen och Inspektionen för vård och omsorg (2014).

Samverkan

När barn och unga får stöd, vård och skydd så har det ofta funnits en fungerande samverkan mellan olika myndigheter och organisationer. Ofta brister dock samverkan mellan olika myndigheter och organisationer på den lokala och regionala nivån. Eftersom målgruppen har ett sammansatt skydds- och stödbehov är samverkan en oerhört viktig faktor. Det finns brister inom och mellan de myndigheter och verksamheter som ansvarar för skydds- och stödinsatserna. **Läs mer i *Våga göra skillnad – En vägledning för skydd, stöd och rehabilitering av unga som utsatts för hedersrelaterat våld och förtryck och/eller som riskerar att bli gifta mot sin vilja eller som har blivit gifta mot sin vilja* (2011), www.hedersfortryck.se**

Långsiktigt stöd

Det långsiktiga arbetet med målgruppen vad gäller exempelvis bearbetning, rehabilitering och utslussning är sämre utvecklat och svårare att få tillgång till än det akuta skyddet. Det råder osäkerhet kring hur man ska arbeta med de ungas relation och förhållningssätt till förövare och familj, vem som ska ansvara för insatser riktade till våldsutövare och familjen och vad dessa ska syfta till. Den lokala nivån kan ha lite motivation att bygga upp en egen kompetens i förhållande till målgruppens behov då målgruppen bedöms som liten eller då de ofta måste placeras utanför kommunen. **Läs mer i *Våga göra skillnad*, www.hedersfortryck.se**

Könsstypning av flickor och kvinnor

I arbetet mot hedersrelaterat våld och förtryck är det viktigt att se alla olika former av övergrepp som det kan ta sig uttryck i. Könsstypning av flickor och kvinnor är ett brott enligt svensk lagstiftning och mot de grundläggande mänskliga rättigheterna samt mot barns rättigheter. Könsstypning är ett grovt övergrepp som många gånger sker med familjens heder som förklaring. **Läs mer i *Våga Se – En vägledning för stöd, vård och skydd av flickor och kvinnor som är eller riskerar att bli könsstypade* (2015), www.hedersfortryck.se**

Ny lagstiftning om äktenskapstvång

Lagen om stärkt skydd mot barn- och tvångsäktenskap trädde i kraft den första juli 2014. Att själv bestämma om man vill leva med någon, och i så fall med vem, är en självklarhet för de flesta – men inte för alla. Den nya lagen innebär att det är *förbjudet* att tvinga någon att gifta sig. Det är också förbjudet att påverka eller pressa någon att gifta sig mot sin vilja eller på andra sätt utnyttja det överläge man har som förälder eller släkting. Det är även förbjudet att vilseleda någon att resa till ett annat land i syfte att han eller hon ska giftas bort genom tvång eller utnyttjande.

Främjande och förebyggande arbete

Det är viktigt att verksamheter på lokal nivå ser över vilka insatser och rutiner som finns för att främja insatser mot och förebygga hedersrelaterat våld och förtryck.

- På vilket sätt inkluderas frågor som rör barn och unga som inte får ha eller välja pojkvän/flickvän, rätten till fritid och utbildning m.m. i det generella jämställdhetsarbetet, i diskussioner om rätten till kroppslig integritet och rätten att själv få forma och påverka sitt liv? Hur inkluderas dessa frågor i arbetet med normer och föreställningar kring kön, våld och maskulinitet.

Ta stöd av till exempel Länsstyrelsens material *Ung och fri – eller? Ett studiematerial för unga om rätten att själv välja sitt liv* (2013) *Mognad och livsutrymme* (2014) (www.hedersfortryck.se) och samarbetsprojektet *Kärleken är fri!*? mellan Länsstyrelsen Östergötland, Rädda Barnen och Folkeatern Gävleborg, se www.dinarattigheter.se.

Uppföljning och utvärdering

Insatserna i förhållande till målgruppen är i liten utsträckning utvärderade och det finns lite kunskap och erfarenhet om hur insatserna kan följas upp och utvärderas, både vad gäller att följa upp enskilda individer och vad gäller att följa upp de egna insatserna utifrån ett verksamhetsperspektiv.

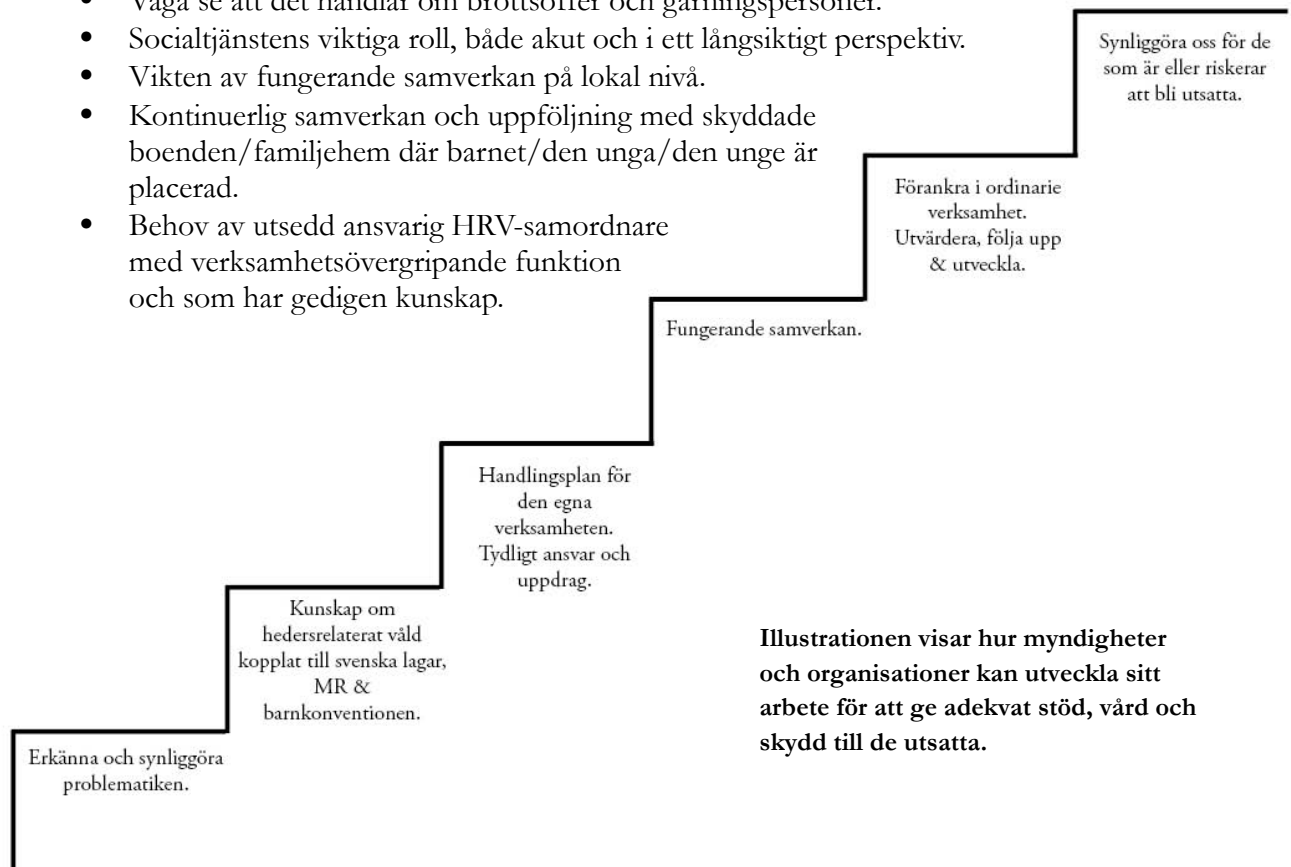
Hur kan vi omsätta kunskapen i praktiken?

Länsstyrelsen Östergötland har tillsammans med de övriga länsstyrelserna under lång tid stöttat aktörer på lokal och regional nivå för att omsätta kunskapen om målgruppen i praktiken. Det handlar om att tillsammans starta en process av kunskapsinhämtande, synliggörande och samverkan i syfte att bättre möta målgruppens behov. Att möta målgruppens behov och deras rätt till stöd, skydd och vård genomsyrar alla de rapporter och metodstöd som Länsstyrelsen tagit fram som exempelvis *Slutrapport – Våga göra skillnad (2014:30)*, *Våga stå kvar! – En mindre kommuns erfarenheter av ett framgångsrikt arbete mot hedersrelaterat våld och förtryck (2014)* och *Våga Se – En vägledning för stöd, vård och skydd av flickor och kvinnor som är eller riskerar att bli könsstympade (2015)*, www.hedersfortryck.se

Ett av Länsstyrelsens regeringsuppdrag var att pröva vägledningen *Våga göra skillnad* i sex pilotkommuner. Under två år fick kommunerna kompetensutveckling vad gäller målgruppens uppväxtvillkor såsom kollektivistiska strukturer, oskuldsnormer, kontroll, begränsningar, förtryck och våld men även om konsekvenser av våld, såväl fysiskt som psykiskt. Utbildningarna innehöll även riktade pass utifrån roll- och ansvarsfördelning för skola, socialtjänst, polis och åklagare, hälso- och sjukvård, skyddade boenden och ideella organisationer. Ytterligare ett område var att definiera behovet av samverkan utifrån målgruppens utsatthet, behov och rättigheter.

En kort sammanfattning av pilotkommunernas erfarenhet är följande:

- Nu förstår vi att vi inte alltid förstår.
- Vi måste våga analysera våra egna verksamheter, se vilka brister vi har.
- Behov av stöd och tydligt mandat från politiker och chefer.
- Ökad förståelse för de utsattas levnadsvillkor och kunskap om våldets konsekvenser.
- Avsaknad av rutiner är ett problem.
- Vikten av att ta in andras kompetens när det behövs.
- Våga se att det handlar om brottsoffer och gärningspersoner.
- Socialtjänstens viktiga roll, både akut och i ett långsiktigt perspektiv.
- Vikten av fungerande samverkan på lokal nivå.
- Kontinuerlig samverkan och uppföljning med skyddade boenden/familjehem där barnet/den unga/den unge är placerad.
- Behov av utsedd ansvarig HRV-samordnare med verksamhetsövergripande funktion och som har gedigen kunskap.

Var står vi idag?

Det är angeläget att göra en behovsinventering och nulägesanalys av arbetet mot hedersrelaterat våld och förtryck och dess olika uttrycksformer som t.ex. barnäktenskap, tvångsäktenskap och könsstympning av flickor och kvinnor inom den egna verksamheten/organisationen/kommunen. Följande aspekter är viktiga att belysa när ni reflekterar kring ert nuvarande arbete inom området:

- Vilken kunskapsnivå har vi? (om lagstiftning, barns behov och HRV-problematiken)
- Finns det förståelse för de utsattas sammanhang och behov?
- Har vi rutiner/handlingsplan för den här typen av ärenden? (Och är rutinerna eller handlingsplanen kända, aktuella och används?)
- Har vi statistik på omfattningen av utsatta i kommunen?
- Har vi kännedom om antalet aktuella ärenden? (inom förskola, skola, hälso- och sjukvård, socialtjänst och polis)
- Har vi rutiner för att följa upp insatser och det övergripande arbetet på verksamhetsnivå?
- Finns ekonomiska och organisatoriska resurser avsatta?
- Har vi en fungerande organisation och samverkansformer (internt/externt)?
- Vilket stöd och mandat har vi från chefer och politiker?

Hur tänker vi gå vidare?

Utifrån ovanstående diskussion och reflektioner (som gäller behovsinventering och nulägesanalys): Vad krävs för att vi ska införa, använda och vidmakthålla ett fungerande arbete för personer utsatta för hedersrelaterat våld och förtryck.

- Hur ska vi få tillgång till den kunskap och kompetens vi behöver?
- Hur får vi tillgång till de ekonomiska och organisatoriska resurser som behövs?
- Hur tar vi fram eller utvecklar fungerande rutiner/handlingsplan?
- Hur ska vi synliggöra målgruppen inom vår kommun? (Via t.ex. kartläggningar, statistik, skolenkäter och inventering av befintliga ärenden, se SOSFS 2014:4, *dinarattigheter.se*, *Våga stå kvar!* och *Våga se*)
- Vad har vi för erfarenheter av att arbeta förebyggande och främjande med barn och föräldrar?
- Hur skapar vi fungerande samverkansformer?
- Vad krävs för att stärka och utveckla samarbetet med andra aktörer på ett konstruktivt sätt?
- Hur ska vi följa upp vårt arbete? (t.ex. när vi har identifierat utsatta, anmält, utrett, gjort insatser inom förskola, skola, hälso- och sjukvård, socialtjänst och polis)
- Hur kan vår organisation kvalitetssäkra och följa upp arbetet? (se t.ex. SOSFS 2011:9)
- Vem i vår verksamhet tar ansvaret för att utveckla arbetet framöver?

Material som finns att tillgå från Länsstyrelsen Östergötland: Vägledning, handledningar, filmer, föreläsningar

Se www.hedersfortryck.se för beställning, nedladdning och övrig information.

Våga göra skillnad – En vägledning för skydd, stöd och rehabilitering av unga som utsatts för hedersrelaterat våld och förtryck och/eller som riskerar att bli gifta mot sin vilja eller som har blivit gifta mot sin vilja.

Våld i hederns namn – Handbok för skola och socialtjänst om skyldigheten att se och hjälpa utsatta.

Metodstöd för samverkan – Hur kan myndigheter och organisationer stödja varandra för att möta individer utsatta för hedersrelaterat våld?

Du är född till att göra skillnad, Ett självstärkande material, som även riktar sig till yrkesverksamma för att få en djupare förståelse.

Våga stå kvar! – En mindre kommuns erfarenheter av ett framgångsrikt arbete mot hedersrelaterat våld och förtryck.

Ung och fri – eller? Ett studiematerial för unga om rätten att själv välja sitt liv.

Att utveckla en handlingsplan i skolan - Ett metodstöd för arbete mot hedersrelaterat våld.

De stympade barnen – En bilaga som bygger på Norrköpings Tidningars artikelserien De stympade barnen.

Våga se - en vägledning för stöd, vård och skydd av flickor och kvinnor som är eller riskerar att bli könsstympade. (Finns på PDF att ladda ner)

Man vill ju finnas – En handbok för barn och unga som lever med skyddade personuppgifter.

Mognad & livsutrymme – Ett stödmaterial för hur grundskolan, som når alla barn, kan arbeta främjande och förebyggande för att motverka hedersrelaterat våld och förtryck och främja jämställdhet.

Informationsfilmer om lagstiftningen mot barn- och tvångsäktenskap.

Informationsfilmer om lagstiftningen mot könsstympning av flickor och kvinnor.

Affischer och annat kampanjmaterial till skola.

Allt material går att beställa kostnadsfritt på Länsstyrelsens webbplats: www.hedersfortryck.se

Andra myndigheters publikationer:

Länsstyrelserna

<http://www.lansstyrelsen.se/Sv/Pages/default.aspx>

MUCF

<http://www.mucf.se/publikationer/gift-mot-sin-vilja>

NCK

http://www.nck.uu.se/Kunskapscentrum/Kunskapsbanken/amnen/Hedersrelaterat_vald_och_fortryck/

Polismyndigheten

<https://polisen.se/Lagar-och-regler/Om-olika-brott/Brott-i-nara-relationer/Fakta-om-hedersrelaterade-brott/>

Skolverket

<http://www.skolverket.se/skolutveckling/vardegrund/hedersrelaterad-problematik>

Socialstyrelsen

<http://www.socialstyrelsen.se/valds-ochbrottsrelateradefragor/valdinararelationer>

Åklagarmyndigheten

<http://www.aklagare.se/Dokumentsamling/Handbocker/>

Rådgivning vid ärendehantering

Länsstyrelsen Östergötlands Nationella Kompetensteam för råd och vägledning

Är du yrkesverksam eller arbetar ideellt och behöver råd och vägledning i situationer där ett barn eller ungdom är utsatt, eller som du misstänker riskerar att utsättas för hedersrelaterat förtryck, våld, barnåktenskap, tvångsäktenskap och könsstympning?

Ring tfn: 010-223 57 60

Telefonen är bemannad helgfria vardagar, måndag till fredag, kl. 09:00-16:00.

Det har vid några tillfällen hänt att det inte gått att nå stödtelefonen på grund av tekniska problem. Om detta skulle hända, ring Emma Westin på tfn: 010-223 52 84.

Vid frågor:

Emma Westin, e-post: emma.westin@lansstyrelsen.se

HEDERSFÖRTRYCK.SE

LÄNSSTYRELSEN
ÖSTERGÖTLAND

Föreläsningar och utbildningar könsstympning 2015					
Aktivitet	Datum	forts. datum	Föreläsare/på plats	Uppdrag	Antal deltagare
Föreläsning för förskola personal Diamanten i Norrköping	07-jan		Nationella Kompetensteamet	KS	45 pers
Föreläsning för sjukvårdpersonal på Universitetssjukhus i Linköping	14-jan		Nationella Kompetensteamet	KS	200 pers
Möte könsstympningsgruppen, Norrköping	21-jan		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning för förskola personal Marialund i Norrköping	21-jan		Nationella Kompetensteamet	KS	65 pers
Möte med socialtjänsten och kurator Kungärgsgymnasium Norrköping	29-jan		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning för skolhalspersonal och beslutfattare i Örebro	30-jan		Nationella Kompetensteamet	KS	165 pers
Konferens könsstympning m. Socialstyrelsen, SKL	05-feb		Nationella Kompetensteamet	KS	230 pers
Föreläsning Umeå för socionomstudenter	09-feb		Nationella Kompetensteamet	KS	30 pers
Möte könsstympningsgruppen, Norrköping	10-feb		Nationella Kompetensteamet	KS	
Möte med rektorer i Kisa	19-feb		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning kyrkbesökare Ansgarskyrkan	01-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	20 pers
Föreläsa för Landstinget Sörmland	04-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	57 pers
Föreläsning Kvinnojouren Västerås	05-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	90 pers
Föreläsning Umeå Internationella kvinnoföreningen	08-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	34 pers
Föreläsning Boxholm skola (för barn och unga)	11-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	120 pers
Föreläsning Socialtjänsten Norrköping	12-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	15 pers
Möte med socialtjänsten och kurator Kungärgsgymnasium Norrköping	12-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning Verksamma inom utbildningsförvaltningen, fritid- och kulturförvaltningen samt socialförvaltningen Ronneby	12-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	82 pers
Leda workshop för att upprätt handlingplan skola och fritid ronneby	13-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	12 pers
Möte Kindas rektorer i Kisa	16-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning Örebro	18-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	35 pers
Föreläsning FORSA Norrköping nationellt symposium	24-mar		Nationella Kompetensteamet	KS	74 pers
Föreläsning för rektorer och studiehandläggare i Kisa	01-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	30 pers
Möte med socialtjänsten och kurator Kungärgsgymnasium Norrköping	01-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	
Linköpings universitet, Campus Norrköping blivande forskollärare	07-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	160 pers
Föreläsning ensamkommande flickor Flyktingkontoret Piteå, Lst Norrbotten	08-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	20 pers
Föreläsning socialtjänsten, polis och kurator i Luleå, Lst Norrbotten	08-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	25 pers
Föreläsning för lärare på Folkhögskola Marieborg i Norrköping	15-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	45 pers
Föreläsning för lärare HRV i Kisa	15-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	76 pers
Föreläsning UN women Örebro, Lst Örebro	19-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	50 pers
Föreläsning för vårdnadshavare i Boxholm	21-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	100 pers
Föreläsning BB på US Linköping, Region Östergötland	22-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	45 pers
Länsstyrelsen Gävleborg	23-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	189 personer
Länsstyrelsen Västerbotten	28-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	133 pers
Föreläsning BB på US linköping, Region Östergötland	29-apr		Nationella Kompetensteamet	KS	45 pers
Länsstyrelsen Västra Götaland GMV	06-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning Kärleken är frö, Rädda Barnen i Stockholm	06-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	
Utbildning Vrinnvi	07-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	250 pers
Föreläsning för personal inom ensamkommande barn och ungdomar, Söderhamn.	11-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	
Deltog i mötet med Resursteamet mot hedersrelaterat våld och förtvick i Gävleborgs Län	12-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning Östhammar kommun (skolpersonal)	18-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	
Bergsjö, ensamkommande ungdomar, vårdnadshavare från SFI/Komvux	18-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	230 pers
Huddinge, elevhälsan	19-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	45 pers
Utbildning Domstolsverket	20-maj	21-maj	Nationella Kompetensteamet	KS	
Utbildning Bryggan Motala	20-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	
Stockholm, polis och åklagare på Polishögskolan	20-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	55 pers
Linköping, ungdomar på Anders Ljungstedt gymnasium	21-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	35 pers
Borlänge, lärare och skolsköterskor, ungdomsmottagningen	26-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	57 pers
Utbildning åklagare, Göteborg	28-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	
Origo Stockholm	28-maj		Nationella Kompetensteamet	KS	
Oskarshamn, skola, hälso- och sjukvård, socialtjänst, polis, frivilligorg.	03-jun		Nationella Kompetensteamet	KS	133 pers
Temadag HRV och Könsstympning Härnösand, Lst Västernorrland	04-jun		Nationella Kompetensteamet	KS	
Seminarie Könsstympning av flickor och kvinnor, Almedalen	30-jun		Kristina Zetterström, Malin Ahrne, Nationella Kompetensteamet	KS	
Finspång skola och socialtjänst, Lst Östergötland regionalt	11-aug		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning för alla projektledare (från hela landet) inom Rädda Barnen, alltså ansvariga för kärleksveckan och annat	26-aug		Nationella Kompetensteamet	KS	
Förmiddagspass: Järfälla kommun, hälso- och sjukvård, VC, BVC, MVC socialtjänst, polis	08-sep		Nationella Kompetensteamet	KS	
Eftermiddagspass: Järfälla kommun, skola	08-sep		Nationella Kompetensteamet	KS	203 pers
Ydre kommun	16-sep		Nationella Kompetensteamet	KS	46 pers
Konferens KS och lagen	17-sep		Nationella Kompetensteamet	KS	
Om könsstympning Skellefteå, för BVC, distriktssköterskor, hälsocentral, Lst Västerbotten	22-sep	23-sep	Nationella Kompetensteamet	KS	400 pers
Möte könsstympningsgruppen, Norrköping	29-sep		Nationella Kompetensteamet	KS	
Kraftsamling för chefer och politiker Härnösand, Lst Västernorrland	29-sep		Nationella Kompetensteamet	KS	
Skolverket utbildningsutbildning Stockholm	30-sep	01-okt	Nationella Kompetensteamet	KS	
Karlskoga, barnmorskor	06-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	56 pers
Finspång förskolepersonal	07-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	86 pers
Enköping	08-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Stockholm, tjänstemän på myndigheter samt sjukvård	09-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	75 pers
Eskilstuna, Bemötandedagarna kommunledningskontoret	13-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	58 pers
Västerås, kommunledningskontoret	14-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Karlskoga, barnmorskor och gynekologer	15-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	56 pers
Norrköping Socialtjänst	15-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Eskilstuna skola, hälso- och sjukvård, rättväsande, socialtjänst, frivilligorg, Lst Södermanland i samverkan med Sörmlands kvinno- och tjejjourer	19-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	138 pers
Unga kvinnors värn	20-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Könsstympning Jönköping, Lst Jönköping	21-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	115 pers
Malmö, Skolverket	22-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Skolforum	26-okt	27-okt	Nationella Kompetensteamet	KS	
ROKS, Norrköping	26-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Hudiksvall, skolsköterskor	26-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Bergsjö, skolpersonal i hela länet	27-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Ronneby kommun, skolpersonal	27-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Rädda Barnen Västerås	28-okt		Nationella Kompetensteamet	KS	
Hudiksvall, Hudiksvall	02-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning för Rädda Barnen i Sotockholm	05-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	54 pers
Köping, elever och föräldrar	06-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	186 pers
Möte könsstympningsgruppen, Norrköping	09-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	
Möte med Kristianstads socialtjänst	12-nov	13-nov	Nationella Kompetensteamet	KS	
Hedemora, lärare	17-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning för åklagarna i Jönköping	20-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	200 pers
Föreläsning för lärare i Linköping	23-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	40 pers
Möte med Rädda Barnen i Norrköping	24-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	
Hudiksvall, kvinno- och tjejjour	25-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	112 pers
Malmö, socialtjänst	25-nov		Nationella Kompetensteamet	KS	

Föreläsning om KS och HRV i Motala	01.dec		Nationella Kompetensteamet	KS	35 Pers
Stockholms universitet, masterutbildning socionomprogrammet	04.dec		Nationella Kompetensteamet	KS	
Ungdomsmottagning, Gullmarsplan	09.dec		Nationella Kompetensteamet	KS	
Föreläsning för socialtjänst, skolpersonal och polis i Stockholm	10.dec		Nationella Kompetensteamet	KS	53 pers

lansstyrelsen.se/ostergotland

Länsstyrelsen Östergötland

POSTADRESS 581 86 Linköping BESÖKSADRESS Östgötagatan 3

TELEFON 010-223 50 00 TELEFAX 013 - 10 13 81

LÄNSSTYRELSEN

ÖSTERGÖTLAND